

Paweł Krokosz **BAŁTYCKA POLITYKA**
Uniwersytet Papieski **ROSJI PIOTRA I***
Jana Pawła II w Krakowie

XVIII w. rozpoczął się dla Europy pod znakiem dwóch wielkich konfliktów rozgrywających na przeciwległych jej krańcach – wojną o sukcesję hiszpańską (1702–1714)¹ pomiędzy Francją i Hiszpanią z jednej strony i koalicją złożoną z cesarza, Anglii, Holandii, Danii i większości ksiąząt Rzeszy² oraz wojną północną z lat 1700–1721, w którą przeciwko Szwecji Karola XII zaangażowane były, chociaż nie przez wszystkie lata jej trwania, siły Saksonii, Danii i Rosji oraz Hanoweru i Prus (od 1715 r.)³. Druga z nich była już trzecimi z kolei

* Zarys problematyki omawianej w artykule został przedstawiony podczas obrad II Międzynarodowego Kongresu Naukowego *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, odbywającego się w Warszawie w dniach 14–16 XI 2012 r., zob. P. Krokosz, *Bałtycka polityka Rosji Piotra I*, [w:] *Streszczenia wystąpień. Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa, 14–16 listopada 2012 r., red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2012, s. 141–150.

¹ W artykule stosowana jest datacja według kalendarza juliańskiego obowiązującego w Rosji od 1 I 1700 r. W przypadku zastosowania podwójnej datacji w nawiasie podawana jest data według kalendarza gregoriańskiego.

² W początkowej fazie wojny po stronie Francji i Hiszpanii opowiedzieli się elektor bawarski Maksymilian VII Emanuel i jego brat elektor-arcybiskup koloński. Do grona sojuszników należeli również książę sabaudzki i król portugalski. Ludwik XIV mógł także szachować Cesarstwo kontaktami z przywódcą powstania antyhabsburskiego kierowanego przez księcia Siedmiogrodu Franciszka II Rakocznego, zob. E. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 1994, s. 201–210. Obie strony konfliktu starały się pozyskać Szwecję z uwagi na to, iż dysponowała ona jedną z najlepiej zorganizowanych armii, zob. Л.И. Ивонина, *Швеция и война за испанское наследство*, [w:] *Балтийский регион в международных отношениях XVIII–XX вв. Тезисы международной научной конференции Калининград, 10–11 октября 2003 г.*, Калининград 2003, s. 7–10.

³ W wojnie udziału nie wzięła Rzeczpospolita, chociaż wiele działań rozgrywało się na jej terytorium. W trakcie zmagañ wojennych, w 1704 r., część szlachty i magnaterii zawiązała konfederację warszawską, która poparła Szwedów. Wkrótce Karol XII przeprowadził elekcję antykróla i oddał tron polski wojewodzie poznańskiemu Stanisławowi Leszczyńskiemu. Pomimo tych wydarzeń większość szlachty zawiązała konfederację warszawską i opowiedziała się po stronie dotychczasowego króla Augusta II Wettina, będącego jednocześnie elektorem saskim, i udzieliła poparcia sojuszowi z Rosją. W 1706 r. król szwedzki traktatem zawartym w Altranstädt zmusił

zmaganiami toczącymi się nad Morzem Bałtyckim. Wcześniejsze określane tym mianem, z tradycyjnym udziałem Szwecji, to I wojna północna z lat 1563–1570 i II wojna północna („potop” szwedzki) z lat 1655–1660⁴. Tym razem, po ponad 20 latach nieustannych starć na lądzie i morzu, państwo to musiało uznać wyższość swoich przeciwników. Faktycznym i niezaprzeczalnym zwycięzcą okazała się przechodząca burzliwe zmiany cywilizacyjne Rosja. Car Piotr I zdołał zmodernizować odziedziczone po poprzednikach siły zbrojne na tyle skutecznie, iż mogły one z powodzeniem, co prawda dopiero po pewnym czasie, dotrzymać pola wymienicie zorganizowanej, wyposażonej i dowodzonej armii swego północnego sąsiada. Sukcesy odniesione przez jego żołnierzy na polach bitew oraz w trakcie oblężeń twierdz przeciwnika przysporzyły sławy i chwały rosyjskiemu orężu oraz ugruntowały mocarstwową pozycję Rosji na Starym Kontynencie. Przyniosły coś jeszcze: długo oczekiwany sukces w postaci powrotu tego państwa – tym razem już na stałe – nad Morze Bałtyckie. Warto zauważyć, że byłoby to trudne do osiągnięcia, jeśli nie całkowicie niemożliwe, bez udziału jednostek rosyjskiej floty wojennej, stworzonej przez Piotra I zupełnie od podstaw⁵.

Śmiało można powiedzieć, iż zdobycie dostępu do Bałtyku stanowiło jeden z wyznaczników rosyjskiej polityki zagranicznej już w XVI w. Do opanowania

Sasa do zrzeczenia się korony polskiej i wycofania się z wojny. Zwycięstwo odniesione przez Rosjan pod Połtawą w 1709 r. przyspieszyło powrót Augusta II na polski tron, co było jednoznaczne z ponownym przystąpieniem przez niego do odnowionego sojuszu antyszwedzkiego z roku 1700, zob. J.A. Gierowski, *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)*, seria *Wielka historia Polski*, t. 5, Kraków 2001, s. 255–270. Karol XII w zmaganiach wojennych z Rosją liczył również na pomoc hetmana zaporoskiego Iwana Mazepy, z którym prowadził w tej sprawie potajemne rozmowy od 1705 r. Do otwartego wystąpienia Mazepy przeciwko Piotrowi I doszło jesienią 1708 r., kiedy szwedzki monarcha wobec niepowodzeń doznanych na froncie zmuszony był zrewidować swoje pierwotne plany związane z bezpośrednim uderzeniem na Moskwę i wraz ze swoją armią pojawił się na Ukrainie. Tam okazało się, iż hetman w zamian za obiecanych 30 tys. Kozaków zdołał przyprowadzić do obozu królewskiego zaledwie kilka tysięcy ludzi. Pozostali Kozacy zachowali początkowo postawę wyczekującą, by ostatecznie opowiedzieć się po stronie rosyjskiej. Piotr I surowo rozprawił się ze „zdrajcami” – hetmańska siedziba w Baturynie (zarówno twierdza, jak i podmiejska sadyba Mazepy) została zdobita i spalona, a jej mieszkańcy wymordowani przez oddziały carskie. Sam Mazepa – uznany za największego wroga Piotra I i Rosji – został ekskomunikowany przez hierarchów Cerkwi prawosławnej, zob. P. Krokosz, *Iwan Mazepa i Piotr I. Wojna na uniwersały (październik–grudzień 1708 r.)*, [w:] „Nowa Ukraina. Нова Україна. Zeszyty Historyczno-Polityczne” 2009, nr 1–2, s. 7–29.

⁴ S. Grzybowski, *Dzieje Polski i Litwy (1506–1648)*, seria *Wielka historia Polski*, t. 4, Kraków 2000, s. 135–140; W. Majewski, *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660 (potop)*, [w:] *Polskie tradycje wojskowe. Tradycje walk obronnych z najazdami Niemców, Krzyżaków, Szwedów, Turków i Tatarów. X–XVII w.*, red. J. Sikorski, t. 1, Warszawa 1990, s. 296–361; L. Kubala, *Wojna brandenburska i najazd Rakoczegego w roku 1656 i 1567*, Lwów 1917, *passim*.

⁵ Д. Цветаев, *Основание русского флота. Исторический очерк*, „Русская старина” 1896, nr 7, s. 99–112; Е.В. Тарле, *Русский флот и внешняя политика Петра I*, Санкт-Петербург 1994; В.А. Злотарев, И.А. Козлов, *Три столетия Российского флота*, т. 1, Санкт-Петербург 2003, s. 54–310.

jego wybrzeży dążył car Iwan IV Groźny, zmuszony w tej kwestii podjąć spór z odpowiedzialnym wówczas za sprawy zewnętrzne państwa Aleksym Adaszewem, optującym za działaniami przeciwko Tatarom. Ostatecznie zwyciężyło stanowisko władcy i Rosja w 1558 r. – dzięki sprzyjającym okolicznościom i prowadzonym działaniom zbrojnym – zdołała, zaledwie na ponad 20 lat (do 1581 r.) opanować jeden z ważniejszych bałtyckich portów – Narwę. Ta krótkotrwała obecność nad Bałtykiem okazała się dla Moskwy niezwykle istotna i korzystna, zarówno ze względów handlowych, jak i politycznych⁶.

Problem dostępu do Morza Bałtyckiego powrócił również w 2. poł. XVII w., kiedy wojska rosyjskie podczas wojny ze Szwecją, jesienią 1656 r., wtargnęły na terytorium Inflant, zajmując Iwangorod, Jamburg i Koporje⁷. Car Aleksy postanowił wtedy wykorzystać nadarzącą się okazję i skierował ogromną armię także w kierunku innego niezwykle istotnego bałtyckiego portu, jakim była Ryga⁸. Zakończona niepowodzeniem wyprawa stała się mocnym sygnałem dla Szwecji, a poniekąd i dla Rzeczypospolitej – pokazała, iż Moskwa nie rezygnuje ze swoich bałtyckich aspiracji i w przyszłości należy się spodziewać z jej strony podobnych działań. Kierunek uderzenia carskich oddziałów nie był przypadkowy, gdyż – jak zauważył R. Skrynnikow – *Wojskowe panowanie w Południowych Inflantach należało do tego, kto władał Rygą*⁹.

O tym, jak wielką wagę władze rosyjskie przywiązywały do spraw bałtyckich, świadczą uwagi wniesione przez Afanasija Ordina-Naszczokina, kierującego

⁶ С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. 4, т. 6, Москва 1989, s. 487–488; кн. 4, т. 7, s. 53, 276; К. Валишевский, *Иван Грозный*, Москва 1989, s. 195–239; Р.Г. Скрынников, *Иван Грозный*, Москва 2001, s. 101–103, 366–368; A. Maer, *The Baltic and the birth of a modern English maritime community: the Muscovy Company and nautical cartography, 1554–1665*, [w:] „Revista Română pentru Studii Baltice și Nordice” 2012, nr 4, s. 25. O działaniach floty carskiej szerzej patrz: В. Ярхо, *Датский адмирал русских пиратов*, [w:] „Наука и жизнь” 2003, nr 12, s. 120–123; Г.В. Форстен, *Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях (1544–1648)*, т. 1: *Борьба из за Ливонии*, [w:] „Записки историко-филологического факультета С.-Петербургского университета”, ч. 33, т. 1, Санкт-Петербург 1893, s. 84 i след; A. Szelagowski, *Z dziejów współzawodnictwa Anglii i Niemiec, Rosji i Polski*, Lwów 1910, s. 87.

⁷ Е.И. Кобзарева, *От первой Северной войны 1655–1661 гг. к Великой Северной войне 1700–1721 гг. и Полтаве: Россия и ее потенциальные союзники в борьбе против Швеции*, [w:] *Полтава. К 300-летию Полтавского сражения*. Сборник статей, Москва 2009, s. 18.

⁸ *Gründliche und warhafftige Relation, Von der Belagerung der Königl. Stadt Riga In Liefland. Wie Und welcher Gestalt selbige von dem grausamen Feinde dem Moskowiter, den 22sten Augusti Anno 1656. angefangen, und den 5ten Octobr. Wieder auffgehoben; auch was wehrender Zeit Denckwürdiges fürgegangen*, Riga 1657, s. 39–40; И.А. Гельмс, *Достоверное описание замечательных событий при осаде города Риги и того, что случилось со дня ее блокады, а также во время жестокой бомбардировки и обстреливания ее в 1709 г., до сдачи ее в 1710 г., изо дня в день замечено и описано Иоакимом Андреем Гельмсом, который лично выдержал эту тяжкую осаду и из одиннадцати лиц своего дома один остался в живых*, [w:] *Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края*, т. 2, отд. 2, Рига 1879, s. 410–411.

⁹ Р.Г. Скрынников, *Иван Грозный*, s. 370.

w tym czasie polityką zagraniczną państwa, w odniesieniu do rozejmu rosyjsko-polskiego zawartego w 1667 r. w Andruszowie. Porozumienie to przewidywało pozostawienie przy Rosji Smoleńszczyzny, Siewierszczyzny z województwem czernihowskim i wybranych twierdz w Witebskiem (Wieliz, Siebież i Newel) oraz sankcjonowało dotychczasowy stan faktyczny w odniesieniu do Ukrainy – ziemie położone na lewym brzegu Dniepru (tzw. Lewobrzeże), w tym Kijów z powiatem (przekazany stronie rosyjskiej jedynie na okres dwóch lat), odpadały od Rzeczypospolitej. We wspólnym władaniu obydwu państw miało pozostać natomiast Zaporże (ostatecznie podporządkowane Rosji). Moskwa godziła się natomiast na przymierze wojskowe przeciwko Turcji i Krymowi oraz powrót wziętych do niewoli jeńców (tylko przedstawicieli szlachty), a także na zwrot zagrabionych archiwów, obrazów, dzwonów i innych cennych łupów. Obydwie strony widziały także potrzebę uregulowania spraw dotyczących wzajemnych kontaktów handlowych¹⁰. Na tym tle strona rosyjska w 8 artykule porozumienia próbowała rozegrać „sprawę bałtycką”, proponując polskim dyplomatom – jeszcze podczas rokowań prowadzonych w Moskwie – zwołanie w czerwcu 1668 r. w Kurlandii zjazdu przedstawicieli Rosji, Rzeczypospolitej i Szwecji, aby kupcom wszystkich trzech państw ułatwić prowadzenie działalności nieobciążonej zbytnimi podatkami¹¹. Jak przekazuje B. Fłoria, to właśnie ów artykuł – zdaniem Ordina-Naszczokina – (...) zawierał w sobie wielką państwową tajemnicę, od której realizacji dla wielkiej Rosji (...) przybytki nieocenione będą¹². Działania te skierowane były w głównej mierze przeciwko Szwecji, gdyż to właśnie handel tranzytowy przez nadbałtyckie posiadłości tego państwa wpływał na sytuację ekonomiczną Rosji. To sprawiało, że – jak zauważył Z. Wójcik – uzyskanie dostępu do Morza Bałtyckiego było dla Rosji z gospodarczego i politycznego punktu widzenia koniecznością, która warunkowała dalszy mocarstwowy rozwój tego państwa¹³. W tym kontekście równie trafna wydaje się ocena wspomnianego kongresu dokonana przez B. Fłorię: *W takim wypadku zjazd miał się stać ważnym krokiem na drodze do pozytywnego rozwiązania po myśli*

¹⁰ Б.Н. Флоря, *Московский договор между Россией и Речью Посполитой и внешнеполитические планы А. Л. Ордина-Нащокина*, [w:] „Славяноведение” 2010, nr 2, s. 31–37.

¹¹ *Полное Собрание Законов Российской Империи* (dalej: ПСЗРИ), т. 1, Санкт-Петербург 1830, nr 420.

¹² Б.Н. Флоря, *Заметки А. Л. Ордина-Нащокина на полях Московского договора 1667 г.*, [w:] *Prospice sed respice. Проблемы славяноведения и медевистики. Сб. научн. ст. в честь 85-летия проф. Владимира Александровича Якубского*, отв. ред. А.Ю. Дворниченко, Санкт-Петербург 2009, s. 170.

¹³ Z. Wójcik, *Między traktatem andruszowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672*, Warszawa 1968, s. 20.

Rosji „problemu bałtyckiego”. Sam Ordin-Naszczołkin liczył, że uda się to osiągnąć wspólnymi staraniami jego kraju i Rzeczypospolitej¹⁴. Niestety, planowany zjazd w Kurlandii nie doszedł do skutku z uwagi na niestawienie się tam przedstawicieli Rzeczypospolitej i Szwecji, wobec czego przybyli na miejsce delegaci rosyjscy, na czele z Ordinem-Naszczołkinem, powrócili do Moskwy¹⁵. Kwestię uzyskania dostępu do Morza Bałtyckiego przyszło Rosji odłożyć na bok i czekać stosownej chwili, a ta nadarzyła się – jak wspomniano – dopiero na początku kolejnego stulecia¹⁶.

Przystępując do wojny ze Szwecją w 1700 r., Piotr I nie miał wyboru i musiał skierować swoje uderzenie w kierunku jej wschodnich nadbałtyckich prowincji. Zanim to jednak nastąpiło, w 1697 r. udał się w swoją pierwszą podróż do krajów Europy Zachodniej. Podstawowym celem Wielkiego Poselstwa – jak zwykle określać się ów wyjazd – było umocnienie istniejącego sojuszu antytureckiego oraz przygotowanie „gruntu” pod przyszłą wojnę ze Szwecją¹⁷. Zarówno w jednym, jak i drugim kontekście istotne miejsce zajmowała wewnętrzna sytuacja polityczna Rzeczypospolitej, gdzie po śmierci króla Jana III Sobieskiego sprawa następstwa tronu była otwarta. W toczącej się rozgrywce pomiędzy kandydatem francuskim księciem Franciszkiem Ludwikiem Contim a elektorem saskim Fryderykiem Augustem I Wettinem car opowiedział się po stronie tego drugiego. Wkrótce elektor, już jako nowy król polski występujący pod imieniem Augusta II, stał się – obok władcy duńskiego – jednym z członków kształtującej się koalicji antyszwedzkiej¹⁸. Należy przy tym zauważyć, że

¹⁴ Б.Н. Флоря, *Заметки А.Л. Ордина-Нащокина...*, s. 170.

¹⁵ Н.Н. Вангыш-Каменский, *Обзор внешних сношений России (по 1800 год)*, ч. 3: *Курландия, Лифляндия, Эстляндия, Финляндия, Польша и Португалия*, Москва 1897, s. 141; Z. Wójcik, *Między traktatem andruszowskim...*, s. 164–168.

¹⁶ В.В. Сергеев, *Балтийский вопрос в европейских международных отношениях XVIII–XIX вв.*, [w:] *Балтийский регион...*, s. 3–4. Rosja walczyła ze Szwecją o hegemonię na Bałtyku w XVIII i XIX stuleciu czterokrotnie, w latach: 1700–1721, 1741–1743, 1788–1790 i 1808–1809.

¹⁷ В.А. Артамонов, *От царства к империи. Изменение державной мощи России при Петре Великом*, [w:] *Петр Великий – реформатор России*, ред. Р.М. Байбурова, Н.С. Владимировская, Н.В. Рашкован, А.Б. Стрелигов, Москва 2001, s. 34–39; Ю.С. Савельев, *Подготовка Петром I Великого посольства в Европу*, [w:] *Петр Великий – реформатор России...*, s. 217–226; В.М. Матвеев, „Дипломатия в верхах” в XVII веке: *Петр I и Вилгельм III в Утрехте и в Лондоне (1697–1698)*, [w:] *Петр Великий – реформатор России...*, s. 227–246; И.В. Козловский, *Петр I в Деттфорде*, [w:] *Петр Великий – реформатор России...*, s. 247–254; А.В. Манько, *Великое посольство и строительство морского коммерческого флота России*, [w:] *Петр Великий – реформатор России...*, s. 267–271; В.М. Соловьев, *Петровская модернизация России в контексте Великого посольства*, [w:] *Петр Великий – реформатор России...*, s. 272–277; J. Burdowicz-Nowicki, *Aktywność Rosji po rozdwojonej elekcji – czerwiec–sierpień 1697 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 2008, nr 1, s. 6.

¹⁸ J.А. Gierowski, *Władca w dwóch państwach. Unia personalna z perspektywy monarchów*, [w:] idem, *Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie*, Kraków 2008, s. 319–341; J. Burdo-

ewentualne odebranie przez Rosję Szwecji jej nadbałtyckich terytoriów – Inflant i Estonii – sprzeczne było z planami Augusta II, który także zamierzał zażwładnąć tymi ziemiami. Król polski w swojej „polityce bałtyckiej” powoływał się na obowiązek odzyskania awulsów, przy czym – jak zauważył J. Gierowski – *Kryła się za tym wszystkim pewna dwuznaczność. August II zamierzał rozstrzygnąć wojnę w oparciu o wojsko saskie, co dawało mu możliwość niezależnego od Rzeczypospolitej podejmowania decyzji o przyszłości terytoriów, które spodziewał się opanować. Odzyskanie awulsów było więc tylko pretekstem, podobnie jak dla jego poprzednika, który zabiegając o Prusy Książęce czy Mołdawię, zamierzał osadzić na nich swego syna, by w ten sposób związać na trwałe dynastię Sobieskich z tronem polskim. Podobnie teraz Inflanty miały posłużyć Wettinowi, tworząc przy okazji dobrą bazę do aktywności handlowej, bez popadania w konflikt z Gdańskiem. Tutaj też można było znaleźć oparcie dla budowy silnej floty*¹⁹.

Podróż cara po Europie została przerwana w 1698 r. w Wiedniu, gdzie doniesiono mu o buncie podniesionym w Moskwie z inspiracji pozostającej w odosobnieniu byłej regentki carówny Zofii²⁰. Tylko zdecydowane działania wiernych władcy jednostek oddaliły zagrożenie, spowalniając tym samym jego powrót i umożliwiając spotkanie na ziemiach polskich z Augustem II, podczas którego omówiono „sprawy szwedzkie”²¹. Z buntownikami monarcha rozprawił się dopiero po swoim powrocie do Rosji²².

W 1699 r. doszło do podpisania pokoju karłowickiego kończącego wojenne zmagania pomiędzy Rzeczpospolitą, Austrią i Wenecją a Turcją²³. Jedynym członkiem koalicji antytureckiej, jakiemu nie udało się zawrzeć stosownego porozumienia była Rosja. Uregulowanie tej kwestii nastąpiło dopiero w roku kolejnym, kiedy obydwie strony zdołały wynegocjować i podpisać jedynie

wicz-Nowicki, *Piotr I, August II i Rzeczpospolita 1697–1706*, Kraków 2010, s. 52–113.

¹⁹ J.A. Gierowski, *Problematyka bałtycka w polityce Augusta II Sasa*, [w:] *Na szlakach Rzeczypospolitej...*, s. 357.

²⁰ Początkowo Piotr I dzielił władzę ze swoim przyrodnim bratem Iwanem V, który z uwagi na upośledzenie umysłowe nie odgrywał żadnej istotnej roli w sprawach państwowych. Ze względu na małoletniość obu władców w latach 1682–1689 rządy regencyjne nad braćmi sprawowała carówna Zofia Aleksiejewna, wspierana przez związanego z nią uczuciowo księcia Wasyla Golicyna. Zofia, podobnie jak Iwan, pochodziła z pierwszego związku cara Aleksego Romanowa z Marią Miłosławską, natomiast Piotr był synem z drugiego małżeństwa władcy z Natalią Naryszkiną. W 1689 r. Piotr I poparty przez możnowładztwo, szlachtę i wojsko odsunął regentkę od władzy, zob. Л. Хьюз, *Царевна Софья 1657–1704*, Санкт-Петербург 2001; А.С. Лавров, *Василий Васильевич Голицын*, „Вопросы истории” (dalej: ВИ) 1998, nr 5, s. 61–72; P. Krokosz, *Wasyl Golicyn – niespełniony rosyjski reformator*, „Studia Historyczne” 2005, nr 1, s. 15–28.

²¹ J. Burdowicz-Nowicki, *Piotr I...*, s. 172–192.

²² С.М. Соловьев, *История*, кн. 7, т. 14, Москва 1991, s. 539–584.

²³ *Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648 zasze podług lat porządku, z przyłączoną potrzebnej Historii wiadomością opisane*, t. 1, Warszawa 1773, s. 308–339.

30-letni rozejm²⁴. Spokój na południowych granicach dawał Piotrowi I wolną rękę na północy, gdzie bez obaw mógł on włączyć się w działania wojenne podjęte przez koalicjantów²⁵. Jednakże monarcha szwedzki nie czekał na uderzenie wrogich wojsk i jeszcze w 1700 r. zdecydowaną akcją militarną wyeliminował z wojny Danię, a następnie ruszył przeciwko armii rosyjskiej oblegającej Narwę²⁶. Królowi dysponującemu stosunkowo niewielkimi siłami, po forsownym marszu w trudnych warunkach atmosferycznych, udało się rozbić znacznie silniejszego przeciwnika²⁷. Pogrom armii carskiej odbił się niezwykle silnym echem w całej Europie za sprawą licznych utworów sławiących geniusz wojskowy Karola XII oraz okolicznościowych medali o takiej tematyce²⁸.

W kolejnym roku Szwedzi – poprowadzeni przez swego króla – podeszli pod blokowaną przez armię saską Rygę i dzięki świetnie przeprowadzonej akcji militarnej odrzucili wroga od miasta²⁹. Karolowi XII udało się wyrzucić Sasów z Inflant, lecz August II nie zamierzał składać broni. Do walki sposobił się również Piotr I, a odbudowana przez niego armia zyskała wkrótce przewagę na froncie północnym, gdyż główne siły szwedzkie pociągnęły na terytorium Rzeczypospolitej. W trakcie toczących się tam działań wojennych Szwedzi odnosili sukcesy militarne, ale August II nadal był niepokonany³⁰. Tymczasem Piotr I,

²⁴ *Письма и бумаги императора Петра Великого* (dalej: П. и Б.), т. I, Санкт-Петербург 1887, s. 368–378; ПСЗРИ, Санкт-Петербург 1830, т. 4, nr 1804.

²⁵ П. и Б., т. 1, s. 357–358; J.A. Gierowski, *Dyplomacja polska doby saskiej (1699–1763)*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. 2, 1572–1795, red. Z. Wójcik, Warszawa 1982, s. 342.

²⁶ *Traktaty między mocarstwami*, t. 2, Warszawa 1773, s. 9–14.

²⁷ *Северная война 1700–1721 гг. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов*, т. 1: 1700–1709 гг., red. Л.Г. Бескровный, Г.А. Куманев, Москва 2009, nr 56, s. 72–73; nr 57, s. 73–76; nr 58, s. 76–78; nr 59, s. 78–79; nr 60, s. 79–80; А. Петров, *Нарвская операция*, [w:] „Военный Сборник” 1872, nr 7, s. 5–38; P. Krokosz, *Rosyjskie siły zbrojne za panowania Piotra I*, Kraków 2010, s. 299–306; idem, „Mała wojna”. *Działania wojsk rosyjskich w Inflantach, Estonii oraz Ingermanlandii w latach 1700–1704*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 3: *Inflanty Polskie*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2012, s. 148–165.

²⁸ Jeden z panegiryków sławiących Karola XII został zamieszczony w wydanej w Sztokholmie, najprawdopodobniej jeszcze w 1700 r., relacji bitwy pod Narwą autorstwa rosyjskiego generała Ludwika Hallarta, który dostał się wówczas do niewoli, zob. [L. Hallart], *Dess bei der Russischen armee gewesen General Lieutnants und Ober-Ingenieurs in der glücklichen Victorie bei Narva gefangenen Ludwig Nicolai von Allart Schreiben und Aussrichtige Relation von der Russischen Berivirung an den König von Pohlen aus seinem arrest in Narva*, Stockholm [sine anno]. W 1701 r. opis starcia ukazał się także w języku szwedzkim, lecz już z innym wierszem poświęconym Karolowi XII, zob. [L. Hallart], *General Lieutnantens och Osver-Ingenieursens Ludwig Nicola von Allart som vid Stadens Narva Lickeliga Undfåtting bliswet fången Uprichtige*, [sine loco] 1701. Po bitwie wybito także serię medali okolicznościowych gloryfikujących monarchę, zob. J.A. Nordberg, *Historie de Charles XII. roi de Suède*, t. 4, La Haye 1748, p. III.

²⁹ J. Arājs, *Bitwa nad Dźwiną 9 lipca 1701 roku*, [w:] *Wojny północne w XVI–XVIII wieku. W czterechsetlecie bitwy pod Kircholmem*, red. B. Dybaś, wsp. A. Ziemiańska, Toruń 2007, s. 197–207.

³⁰ J. Wimmer, *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej (1700–1717)*, Warszawa 1956, passim.

prowadząc systematyczne operacje wojenne, zajmował kolejne strategicznie ważne nadbałtyckie twierdze przeciwnika – Noteburg (1702), Nienszanc (1703), Dorpat oraz Narwę (1704). W przeciągu czterech lat Rosjanie zdołali usadowić się nad Bałtykiem, a w 1703 r. u ujścia Newy rozpoczęli budowę twierdzy, portu oraz miasta, któremu car nadał nazwę Petersburg. Dodatkową jego osłonę miała stanowić silnie umocniona, wysunięta w morze twierdza, zwana Kronszlotem. Niespełna 10 lat później miasto zostało ogłoszone nową stolicą Rosji³¹.

Zdobycie w 1704 r. Narwy było dla cara i jego żołnierzy ważne z przynajmniej dwóch powodów: moralnego – wcześniej doznano tam druzgocącej porażki oraz strategicznego – miasto stanowiło swego rodzaju „klucz” ułatwiający opanowanie pozostałych szwedzkich twierdz w tej części Morza Bałtyckiego. Po zajęciu Narwy doszło tam również do zawarcia przez Piotra I niezwykle ważnego przymierza zaczepno-odpornego z Polakami, skierowanego przeciwko Szwecji. Obydwie strony, tj. Rzeczpospolita i jej król z jednej oraz car z drugiej, zobowiązywały się do prowadzenia dalszej wspólnej walki i zawarcia pokoju. Piotr I obiecał wypłacać coroczne subsydium w wysokości 200 tys. rubli na armię polską mającą liczyć 48 tys. żołnierzy, zadeklarował wysłanie do Polski oddziałów w sile 12 tys. ludzi oraz oddanie Rzeczypospolitej odebranych Szwecji Inflant³². O przynależności tych ostatnich i zwrocie ich stronie polskiej była również mowa w *Maniście o przyjęciu pod obronę mieszkańców Inflant* wydanym przez cara w sierpniu tegoż roku³³. W tym miejscu warto zauważyć, iż o oficjalne przystąpienie Rzeczypospolitej do wojny strona rosyjska zabiegała od początku konfliktu, a cała sprawa stała się o wiele bardziej istotna od chwili, kiedy latem 1704 r. Karol XII doprowadził do obwołania przez niewielkie grono szlachty królem polskim Stanisława Leszczyńskiego³⁴. W odniesieniu do podpisanego w Narwie traktatu J. Gierowski stwierdził: *Mimo niekorzystnej sytuacji*

³¹ *Описание Санктпетербурга и Кроншлота в 1710-м и 1711-м годах, перевод с немецкого, с примечаниями, изд. Императорской Публичной Библиотеки, Санкт-Петербург 1860, s. 3–37; Н.Г. Устрялов, История царствования Петра Великого, Санкт-Петербург 1863, т. 4, ч. 1, s. 109–206; Б.Б. Кафенгауз, Северная война и Ништадский мир (1700–1721), Москва–Ленинград 1944, s. 23–26; Х. Палли, Между двумя боями за Нарву. Эстония в первые годы Северной войны 1701–1704, Таллин 1966; Н.Е. Uddgren, Något om Karl XII: s ställning till kriget med Ryssland och försvaret af Östersjöprovnserna under åren 1702–1706, „Karolinska Förbundets Årsbok” (dalej: KFÅ) 1910 (1911), s. 88–112; P. Krokosz, Rosyjskie siły zbrojne..., s. 306–318; idem, „Mała wojna”..., s. 165–216; Г.И. Тимченко-Рубан, Первые годы Петербурга. Военно-исторический очерк, Санкт-Петербург 1901; А.В. Предтеченский, Основание Петербурга, [w:] Петербург петровского времени. Сборник статей, ред. idem, Ленинград 1948, s. 3–48.*

³² *Volumina legum*, t. 6, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1860, s. 82–84; *Traktaty między mocarstwami*, t. 2, s. 40–56; J. Burdowicz-Nowicki, *Piotr I...*, s. 546–491.

³³ П. и Б., Санкт-Петербург 1893, т. 3, s. 149–152.

³⁴ J.A. Gierowski, *Stanisław Bogusław Leszczyński h. Wieniawa (1677–1766). Król polski, książę Lotaryngii*, [w:] *Na szlakach Rzeczypospolitej*, s. 395–413.

*Rzeczypospolitej w obliczu zaczynającego się dwukrólewia, Działyński [Tomasz Działyński, wojewoda chełmiński, negocjator warunków porozumienia – P.K.] potrafił utrzymać zasadę równorzędności układających się stron i nadać traktatowi narewskiemu charakter kompromisu opartego na obopólnych ustępstwach i odpowiadającego potrzebie wzajemnej pomocy przeciwko szwedzkiemu ekspansjonizmowi³⁵. O wiele bardziej krytycznie, a zarazem przewidująco, wypowiedział się o tym układzie W. Konopczyński: *Sojusz ten miał pozory wcale przyzwoite, ale w istocie stanowił on societatem leoniam, gdyż uzależniał politykę polską od rosyjskiej, a nie na odwrót. (...) Co gorsza, twórcy traktatu narewskiego nie mieli ochoty ani sił, by go wykonać w całej rozciągłości, a co do obiecanych tam Polsce Inflant car wiedział dobrze, że August chce je zagarnąć na własną korzyść. Z takimi partnerami polityka rosyjska upora się bez trudu: traktat wyzyska w duchu własnych interesów, wtargnie do wnętrza ziem polskich i do głębi duszy polskiej, a Inflanty zatrzyma dla siebie³⁶.**

Zdobycie Narwy, najpotężniejszej placówki szwedzkiego oporu nad Bałtykiem, kończyło pierwszy i równocześnie zasadniczy wojny etap³⁷, lecz Piotr I postanowił wykorzystać nadarżającą się okazję i rozpoczął ofensywę skierowaną przeciwko pozostałym tamtejszym twierdzom wroga na terenie całych Inflant, Estonii oraz Ingermanlandii. Zwycięstwo to stwarzało także możliwość podjęcia ewentualnego ataku na fińskie posiadłości wroga³⁸. Władca doskonale zdawał sobie sprawę, iż przeciwnik będzie chciał za wszelką cenę odzyskać utracone terytoria i nigdy nie pogodzi się z rosyjską obecnością nad Morzem Bałtyckim. Opanowanie kolejnych silnie umocnionych i strategicznie nadmorskich ośrodków przeciwnika pozwoliłoby na odsunięcie bezpośredniego zagrożenia dla powstającego Petersburga, narażonego na nieustanne ataki zarówno od strony lądu, jak i morza³⁹.

³⁵ Idem, *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności...*, s. 260. Na początku wojny północnej w Wielkim Księstwie Litewskim doszło do wybuchu otwartej wojny domowej pomiędzy Sapiehami a innymi rodami magnackimi, wspieranymi przez średnią szlachtę, skupionymi w obozie tzw. republikantów. Trudną sytuację wewnętrzną swego zachodniego sąsiada starała się wykorzystać Rosja. Stosowna ku temu okazja nadarzyła się w 1702 r., kiedy przebywający w Moskwie wysłannik republikantów, kanonik wileński Krzysztof Białłozor, podpisał w Preobrazenskoje traktat sojuszniczo-protekcyjny z Piotrem I, przewidujący pomoc wojskową i militarną przeciwko Szwedom i związanemu z nimi obozowi sapieżyńskiemu.

³⁶ W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, Warszawa 1996, s. 515.

³⁷ J. Feldman, *Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704–1709*, Kraków 1925, s. 6.

³⁸ J. Perry, *Etat present de la Grand Russie ou Moscovie, conenant l'histoire abregée de la Moscovie. Un abregé chronologique des Czars ou Empereurs qui y ont régné jusques a present. Et la Relation de ce que Pierre Alexeowitz, à present regnont a fait de plus remarquable dans ses Etats. Traduit de l'Anglois de Jean Perry*, Paris 1718, s. 64.

³⁹ П.А. Кротов, *Морской бой 7 мая 1703 г.: российская пропагандистская версия и реальные подробности*, [w:] *Труды Государственного Эрмитажа*, т. 38: *Петровское время в лицах*, Санкт-Петербург 2007, s. 149–156.

Pomimo iż w kolejnych pięciu latach ciężar wojny przeniósł się początkowo na terytorium Rzeczypospolitej, a następnie w granice samej Rosji, sprawiając tym samym, że dotychczasowy główny teatr działań wojennych został nieco zmarginalizowany, to władze rosyjskie nie porzuciły swej dotychczasowej polityki bałtyckiej. W styczniu 1705 r. w okolicach Połocka odbyła się koncentracja rosyjskich sił głównych, szacowanych na 60 tys. żołnierzy. Z nadejściem wiosny Rosjanie planowali uderzyć wspólnie z siłami saskimi na stacjonującego w Kurlandii generała Adama Löwenhaupta. Działania miały rozpocząć się dopiero wiosną, lecz car w instrukcji sporządzonej prawdopodobnie przed 18 II tego roku sondował możliwość wcześniejszego uderzenia na Mitawę lub Bowsk, albowiem latem zadanie to było trudniejsze do przeprowadzenia z uwagi na wyższy stan wód w rzekach. Piotr I liczył przy tym na saskie posiłki, które wciąż nie nadchodziły⁴⁰. Ostatecznie działania podjęto latem. Feldmarszałek Borys Szeremietiew i generał Iwan Chambers mieli uderzyć na operującego w okolicach Mitawy generała Löwenhaupta i odciąć go od Rygi, a w przypadku ucieczki jego jednostek do Mitawy i Bowska dokonać blokady tych miast. Żołnierzom rosyjskim surowo zakazano dokonywania jakichkolwiek zniszczeń i grabieży na ziemi kurlandzkiej⁴¹.

Pierwsza próba zdobycia Mitawy zakończyła się fiaskiem; co więcej, 14 VIII Rosjanie ponieśli dotkliwą klęskę pod Gemauerthof (Murmizą), a generał Löwenhaupt oceniał, że zginęło tam nawet około 5 tys. ludzi ze wszystkich jednostek Szeremietiewa⁴². Wkrótce do Kurlandii ruszyło wsparcie wojskowe prowadzone m.in. przez samego cara⁴³, a zdecydowane działania

⁴⁰ П. и Б., т. 3, s. 224–226, 262–266, 270–271, 297, 300–301; Н.Г. Устрялов, *История...*, т. 4, ч. 1, s. 360, 362–363; т. 4, ч. 2: *Приложения*, s. 327, 331; Г.В. Есипов, *Князь А.Д. Меншиков*, „Русский Архив” 1875, nr 2, s. 242; J. Wimmer, *Wojsko...*, s. 284; A. Kamiński, *Przeciwko Szwedom i Leszczyńskiemu. Działania wojsk rosyjskich na terenie Polski w 1705–1706 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” (dalej: SMWH) 1966, nr 2, s. 232.

⁴¹ Н.Г. Устрялов, *История...*, т. 4, ч. 2: *Приложения...*, s. 640; т. 4, ч. 1, s. 369; *Письма Петра Великого, писанные к генерал-фельдмаршалу, тайному советнику, мальтийскому св. апостола Андрея, Белого Орла и Прусского Ордена кавалеру, графу Борису Петровичу Шереметеву*, Москва 1774, s. 42; П. и Б., т. 3, s. 361–362; Н.Е. Uddgren, *Slaget vid Gemeuerthof*, KFÅ 1912 (1913), sid. 148; A. Kamiński, *Przeciwko Szwedom...*, s. 233. Zob.: Ch. von Sarauw, *Die Feldzüge Karl's XII. Ein Quellenmässiger Beitrag zur Kriegesgeschichte und Kabinetropolitik Europa's im XVIII. Jahrhundert*, Leipzig 1881, s. 186.

⁴² П. и Б., т. 3, s. 871–872; Н.Г. Устрялов, *История...*, т. 4, ч. 1, s. 376–377; т. 4, ч. 2: *Приложения...*, s. 460; Ch. von Sarauw, *Die Feldzüge...*, s. 186–188; Н.Е. Uddgren, *Slaget vid Gemeuerthof*, sid. 156–179.

⁴³ П. и Б., т. 3, s. 397, 403; *Письма Петра Великого, писанные к генерал-фельдмаршалу...*, s. 43; *Журнал, или Поденная записка блаженной и вечnodостойной памяти государя Императора Петра Великого с 1698 года даже до заключения Нейштатского мира*, ч. 1, Санкт-Петербург 1770, s. 111; И.И. Голиков, *Деяния Петра Первого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам*, т. 2,

sprawiły, że Mitawa i Bowsk zostały zdobyte⁴⁴. Ich opanowanie było znaczącym sukcesem, gdyż całkowicie odcinało szwedzkie oddziały znajdujące się na terenie Inflant od bezpośredniej łączności z siłami Karola XII operującymi w Rzeczypospolitej.

Car, licząc na kolejny sukces, zdecydował się w 1706 r. na jeszcze jedno uderzenie, tym razem w kierunku położonego nad Zatoką Fińską Wyborga, skąd wyruszały szwedzkie wypady przeciwko Petersburgowi. Przeprowadzona jesienią tego roku ekspedycja zakończyła się fiaskiem i Rosjanie po bezskutecznym oblężeniu twierdzy zostali zmuszeni do powrotu we własne granice⁴⁵. Ta nieudana wyprawa była jedną z ostatnich kampanii wojennych wojsk rosyjskich w 1706 r., gdyż planujący uderzenie na Połock generał Löwenhaupt, widząc zdecydowane ruchy nieprzyjaciela, postanowił pozostać za bezpiecznymi murami ryskiej twierdzy⁴⁶.

Wydawało się, że Piotr I, osiągnąwszy przewagę na froncie nadbałtyckim, będzie mógł skutecznie wspomóc Augusta II, jednakże sytuacja zmieniła się na niekorzyść obydwu sojuszników. Na przełomie 1705 i 1706 r. król szwedzki zablokował główne siły rosyjskie w Grodnie, a ich pogromu udało się uniknąć

Москва 1837, s. 126; A. Kamiński, *Przeciwko Szwedom...*, s. 235; *Донесения и другия бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе, Чарльза Витворта, с 1704 г. по 1708 г.*, [w:] „Сборник Русского Императорского Общества” (dalej: Сборник РИО) 1884, nr 39, s. 153–154.

⁴⁴ Н.Г. Устрялов, *История...*, т. 4, ч. 1, s. 380–381; И.И. Голиков, *Деяния...*, т. 2, s. 126–132; т. 3, Москва 1837, s. 23. Piotr I polecił Borysowi Szeremietiewowi, aby ten spróbował zdobyć Mitawę przez zaskoczenie, lecz feldmarszałek nie ruszył w jej kierunku, usprawiedliwiając się obawą wysadzenia tamtejszego zamku przez nieprzyjaciela, zob. П. и Б., т. 3, s. 411, 897. Piotr I po zdobyciu Mitawy wydał tam szereg rezolucji dotyczących dalszych działań wojennych, zob. И.И. Голиков, *Деяния...*, т. 14, Москва 1842, nr 237–242, s. 141–144, nr 251, s. 149, nr 253–256, s. 156–160; nr 259–260, s. 159–160; nr 264, s. 162. W jednym z listów prosił duńskiego monarchę o przysłanie mu na służbę swoich generałów, zob. ibidem, nr 240, s. 143.

⁴⁵ П. и Б., т. 4, вып. 1, Санкт-Петербург 1900, s. 16–17, 302–303, 390–392, 401–405; т. 4, вып. 2, Санкт-Петербург 1900, s. 1130, 1134–1136; И.И. Голиков, *Деяния*, т. 14, nr 650, s. 430–431; nr 561, s. 386–387; nr 654, s. 433–434; nr 657, s. 435; Н.Г. Устрялов, *История...*, т. 4, ч. 2: *Приложения...*, s. 437, 535–537; *Донесения и другия бумаги*, s. 323–324; *Журнал, или Поденная записка*, s. 261–262; Д. Бутурлин, *Военная история*, т. 2, Санкт-Петербург 1820, s. 96–104; М.П. Азанчевский, *История Преображенского полка*, Москва 1859, s. 63; Ф.Ф. Веселаго, *Общий морской список*, Санкт-Петербург 1885, s. 434; Е.И. Аренс, *Русский флот. Исторический очерк*, Санкт-Петербург 1904, s. 23; В. Мегорский, *Осударева дорога*, [w:] *Памятная книжка Олонейской губернии на 1906*, Петрозаводск 1906, s. 329; А.И. Дубрагин, *Взятие русскими войсками и флотом Выборга*, [w:] *Русское военно-морское искусство. Сборник статей*, ред. В. Мордвинов, Москва 1951, s. 61–62; В. Красилов, *Русский флот в Северной войне 1700–1721 годов*, Санкт-Петербург 2001, s. 26; P. Krokosz, *Rosyjskie siły zbrojne...*, s. 328–329.

⁴⁶ П. и Б., т. 4, вып. 1, s. 431, 440–441; вып. 2, s. 1208–1209, 1219–1221; И.И. Голиков, *Деяния...*, т. 14, nr 665–666, s. 439; nr 669, s. 441; nr 678, s. 445; nr 696, s. 457–458; Ch. von Sarauw, *Die Feldzüge...*, s. 222.

jedynie dzięki sprawnie przeprowadzonej ewakuacji⁴⁷. Po bezskutecznym pościgu za Rosjanami Karol XII skierował swoją armię przeciwko Sasowi. Zdecydowana akcja militarna sprawiła, że jeszcze w 1706 r. w Altranstädt pod Lipskiem przedstawiciele Saksonii, Szwecji oraz Stanisława Leszczyńskiego podpisali traktat przewidujący wycofanie się Augusta II z wojny oraz zrzeczenie się przez niego korony polskiej. Ponadto szwedzki monarcha wprowadził swoich żołnierzy, wyczerpanych trudami dotychczasowych działań wojennych, do bogatej Saksonii, gdzie mogli nabrać sił przed planowaną kampanią przeciwko Moskwie⁴⁸.

Wylimitowanie Augusta II z wojny znacznie wzmocniło pozycję Karola XII w Europie. O udział jego doskonale zorganizowanej armii zaczęto zabiegać z obydwu stron biorących udział w wojnie o sukcesję hiszpańską. W takich okolicznościach Piotr I – pozbawiony jedynego sojusznika⁴⁹ – nie wahał się podjąć decyzji o przystąpieniu do ewentualnych rozmów pokojowych ze Szwecją. W tej kwestii car liczył na pośrednictwo krajów koalicji antyfrancusko-hiszpańskiej: Anglii, Holandii oraz Cesarstwa, a nawet Stolicy Apostolskiej, do których wyruszyli rosyjscy dyplomaci. Piotr I był wówczas skłonny zawrzeć pokój nawet za cenę ustępstw terytorialnych, nieobejmujących jednak opanowanego wybrzeża Zatoki Fińskiej i tak drogiemu mu Petersburga⁵⁰.

⁴⁷ Б.Б. Кафенгауз, *Северная война...*, s. 26–30; T. Mackiw, *Ivan Mazepa. Hetman der Ukraine und Reichsfürst des Heiligen Römischen Reiches (1693–1709)*, München 1984, s. 18; P. Krokosz, *Rosyjskie siły zbrojne...*, s. 323–327. Szerzej zob. Г.А. Леер, *Петр Великий как полководец*, „Военный сборник” 1865, nr 2–3.

⁴⁸ *Traktaty między mocarstwami...*, t. 2, s. 65–83. Wśród warunków układu znalazły się m.in. zapisy dotyczące wypłacenia przez Saksonię wysokiego odszkodowania Szwecji i przekazania zajmowanych twierdz polskich oddziałom Stanisława Leszczyńskiego, zob. J.A. Gierowski, *Rzeczpospolita w dobie...*, s. 263; H. Kretzschmar, *Der Friedensschluss von Altranstädt 1706/07*, [w:] *Um die polnische Krone. Sachsen und Polen während des Nordischen Kriegs 1700–1721*, bearbeitet von J. Kalisch, J. Gierowski, Berlin 1962, s. 161–183; S. Grauers, *Stosunek szwedzkich i polskich sił zbrojnych podczas wielkiej wojny północnej*, SMHW 1976, nr 20, s. 146.

⁴⁹ Szlachta polska skupiona w konfederacji sandomierskiej nie zamierzała uznać królem Stanisława Leszczyńskiego i opowiadając się za poprzednim władcą, kontynuowała walkę ze Szwedami. Kapitulować nie chciał również Piotr I, który w nowej sytuacji stał się sprzymierzeńcem sandomierzan. W 1707 r. nastąpiło potwierdzenie traktatu narewskiego oraz uregulowanie spraw związanych z kwaterunkiem i prowiantowaniem działającej na terytorium Rzeczypospolitej armii rosyjskiej, zob. ПСЗРИ, т. 4, nr 2145. Car starał się wykorzystać wewnętrzny chaos polityczny panujący u zachodniego sąsiada i w ramach swej „opieki” nad nim, wzorem Karola XII, zamierzał także dać skłóconemu wewnętrznie państwu króla. Poczynił w tej sprawie nawet stosowne kroki i we wrześniu 1707 r. zawarł w Warszawie traktat przewidujący wsparcie finansowe i „wszelakie inne” w ubieganiu się o koronę polską dla przywódcy antyhabsburskiego powstania na Węgrzech siedmiogrodzkiego księcia Franciszka Rakoczego, zob. ibidem, nr 2156. Spośród polskich kandydatów do tronu największym uznaniem Piotra I cieszył się hetman wielki koronny Adam Sieniawski.

⁵⁰ С.М. Соловьев, *История*, кн. 8, т. 15, Москва 2001, s. 218–220.

Karol XII nie włączył się jednak w konflikt trwający w Europie Zachodniej i jeszcze w 1707 r. pociągnął wraz ze swoją armią przeciwko Rosji. Po pierwszych sukcesach – bitwa pod Hołowczynem w 1708 r. – przyszły porażki, a prawdziwa klęska niepokonanej – jak mogło się wydawać – armii, nastąpiła 27 VI 1709 r. pod Połtawą. Większość ocalałych z pogromu żołnierzy dostała się do niewoli, zaś Karol XII zdołał zbiec na terytorium tureckie, skąd przez kilka kolejnych lat kierował państwem⁵¹.

Zwycięstwo odniesione przez Rosjan pod Połtawą przyczyniło się do radykalnej zmiany sytuacji politycznej w Europie Środkowo-Wschodniej. Piotr I, nie zwlekając, wysłał jedną część swych wojsk pod dowództwem feldmarszałka Borysa Szeremietiewa pod Rygę, drugą zaś – z Aleksandrem Mienszykowem – odprawił do Rzeczypospolitej. Sam także zamierzał udać się do Polski, aby spotkać się Augustem II, który w nowych realiach postanowił uznać swoją abdykację za nieważną i ponownie zasiąść na polskim tronie. 8 VII 1709 r. car po raz kolejny poinformował byłego sojusznika o odniesionym zwycięstwie nad Szwedami oraz zapowiedział: (...) *w połowie miesiąca z całą naszą armią, w celu osiągnięcia naszych wspólnych interesów, z naszą osobą do Polski idziemy*⁵². Prawdopodobnie na początku września 1709 r. wydał również specjalny dokument pod nazwą *Manifest do Polaków*, skierowany w zasadzie do wszystkich biorących udział w zmaganiach wojennych. W dokumencie wspomniał o odniesionym zwycięstwie nad wspólnym wrogiem, ucieczce Karola XII oraz wyjaśniał przyczyny wejścia swoich wojsk w granice Rzeczypospolitej, zapewniając jednocześnie, iż pojawiły się one tam (...) *tylko a żeby wywroczone z gruntu prawa, wolności; a najbardziej wolna elekcja królów y panów tego cnego narodu utrzymując do swojej przwiesc perfekcyi; y obranego wolnemi głosami króla na tron przywrocić, oraz ut reddatur pax universis, z tą intencyą osoba nasza w państwa Rz [eczci] p [pospoli] tey z wojskami wkroczyliśmy*. Car

⁵¹ И.Ф. Павловский, *Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники*, Полтава 1909; В.А. Молтусов, *Полтавская битва: Уроки военной истории. 1709–2009*, Москва 2009, s. 187–411; W.A. Serczyk, *Połtawa 1709*, Warszawa 1982, s. 101–143; P. Krokosz, *Rosyjskie siły zbrojne...*, s. 345–353; P. From, *Klęska pod Połtawą. Kampania Karola XII w Rosji w latach 1707–1709*, Zabrze 2010, s. 277–402; A. Jensen, *I Karl XII:s turkiska spår*, KFÅ 1914 (1915), sid. 186–207; О. Субтельний, *Мазепинци. Український сепаратизм на початку ХVІІІ ст.*, Київ 1994; А. Бовгира, „Мазепа умер, но мазепинцы живы...”: *реалії Гетьманщини після полтавської поразки*, [w:] *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха*. Збірник наукових праць, відп. ред. В.А. Смолій, відп. секр. О.О. Ковалевська, Київ 2008, s. 120–130; В. Жила, *Гетьман Іван Мазепа під турецькою опікою: історія й оцінка*, [w:] *Збірник „Мазепа”: реконструкція видавничого проекту 1939–1949 років*, Київ 2011, s. 120–129.

⁵² П. и Б., т. 9, вып. 1, Москва–Ленинград 1950, s. 247.

nadmienił, iż król August II już znajduje się na terytorium Rzeczypospolitej i w związku z tym radził wszystkim, którzy w minionych latach opowiedzieli się po stronie Karola XII, aby powrócili pod władzę prawowitego władcy, dodając: *przestrzegamy y napominamy aby uznawszy błąd swój powracali y łączyli się z życzliwemi Oyczyźnie*⁵³. Ówczesną sytuację w Rzeczypospolitej na kartach swojego pamiętnika tak opisał wojewoda miński Krzysztof Zawisza: *Zalanie wielkie wojsk moskiewskich do Litwy od Mozyra, powiaty i województwa wydają prowianty. Car imć w Koronie łączy się z wojskiem koronnem i swojemu pod komendą generała Goltza; król Stanisław i z Krassawem generałem szwedzkim umyka się ku Pomeranii*⁵⁴.

Powrót Augusta II do Rzeczypospolitej był przygotowywany znacznie wcześniej niż doszło do bitwy pod Połtawą, a służyć temu miała m.in. szeroko zakrojona akcja zmierzająca do stworzenia wspólnie z Danią i Prusami koalicji antyszwedzkiej. Porozumienie przybrało konkretny charakter w lipcu 1709 r., kiedy przedstawiciele stron w *Kölln nad Sprewą* [obecnie w granicach Berlina; dawne części Berlina Alt-Kölln i Neu-Kölln znajdowały się na prawym brzegu Sprewy – P.K.] *zawarli sojusz obronny przeciwko pokonanej Szwecji*⁵⁵. Oprócz tego w Saksonii, pół mili od Drezna, doszło do potajemnych rozmów polsko-saskich dotyczących ewentualnego powrotu Augusta II do Rzeczypospolitej⁵⁶. Najważniejszy był jednak traktat zaczepno-odporny zawarty w Dreźnie 26 VII 1709 r. pomiędzy Augustem II i Piotrem I, w którym car obiecywał królowi pomoc finansową (nawet w każdym roku przedłużającej się wojny) i militarną (do Polski miał wkroczyć rosyjski korpus wspomagający) oraz gwarantował bezpieczeństwo Saksonii. Strony zobowiązały się do wspólnej walki oraz do niezawierania separatystycznego pokoju. Traktat ostatecznie nie wszedł w życie, gdyż nie został ratyfikowany przez cara, lecz szereg jego punktów (z pewnymi zmianami) znalazło się w późniejszym porozumieniu stron zawartym w Toruniu⁵⁷.

Wykorzystując słabą pozycję Stanisława Leszczyńskiego, który wycofał się na Pomorze Szwedzkie, August II wkroczył do Rzeczypospolitej, o czym poinformował jej mieszkańców w manifeście wydanym pod koniec lipca roku

⁵³ Ibidem, s. 361–362. Dokument wydano najprawdopodobniej nie wcześniej niż 1 i nie później niż 7 IX 1709 r., chociaż nie ma pewności, czy nie został zredagowany przed przybyciem cara do Lublina 25 sierpnia, zob. ibidem, вып. 2, Москва 1952, s. 1216.

⁵⁴ K. Zawisza, *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666–1721)*, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1862, s. 274–275.

⁵⁵ П. и Б., т. 9. вып. 2, s. 1025. Zob. też ibidem, вып. 1, s. 373.

⁵⁶ Ibidem, вып. 2, s. 1025–1027.

⁵⁷ Ibidem, s. 1278–1285.

1709⁵⁸. Dawny sojusz sasko-duńsko-rosyjski z początku wojny został odnowiony, a związane z tym okoliczności nie uszły uwadze Karola Whitwortha, angielskiego dyplomaty przebywającego w Rosji⁵⁹. 9 października tego roku w Toruniu doszło do podpisania nowego sojuszniczego traktatu zaczepno-odpornego pomiędzy Piotrem I i Augustem II, skierowanego przeciwko Szwecji i Stanisławowi Leszczyńskiemu. Car obiecał wspomagać wojska elektora oraz polskie jednostki walczące przeciwko pozostającym w Rzeczypospolitej siłom szwedzkim. Układające się strony, nie przewidując chwili ostatecznego zakończenia wojny i nie licząc się z ostatecznym „zniszczeniem” Szwecji, w odniesieniu do spraw polskich uznały, *aby ową koronę do sprawiedliwych granic przywrócić i swoim sąsiadom zapewnić bezpieczeństwo*. Sojusznicy gwarantowali sobie wzajemne wsparcie, a także *króla duńskiego i pruskiego za wszelką cenę przyczynić owych, a także o ile można Rzeczpospolitą, do owego zaczepno-odpornego sojuszu włączyć*. Wśród wszystkich zapisów traktatu ważne było postanowienie mówiące, iż strony porozumienia po zakończeniu wojny podpiszą wspólnie z Rzeczpospolitą traktat pokojowy ze Szwecją, przy czym (...) *Carskie Wieliczeństwo przy spokojnym zarządzaniu swoich dziedzicznych i od Szwedów na razie wziętych i zawojowanych ziem pozostał, a jego królewska wysokość król polski przy spokojnym władaniu królestwem polskim i swoich obecnych i w przyszłości zdobytych ziem był zachowany*⁶⁰. Zawarte wówczas porozumienie nie było jedynym, gdyż jeszcze 9 października podpisano skierowany przeciwko Szwecji traktat obronny z Polską, do którego przyłączyły się Dania i Prusy. Tego samego dnia zawarto również tzw. artykuł separatyistyczny (odrębny), znoszący zawarte, lecz nieratyfikowane przez Piotra I porozumienie z 26 lipca tegoż roku. Dzień później, 10 października, podpisano osobny dokument dotyczący Estonii i Inflant⁶¹.

W 1710 r. armia rosyjska odniosła szereg spektakularnych zwycięstw na nadbałtyckim teatrze wojennym. Rosjanie zajęli tak upragnioną Rygę. Oprócz

⁵⁸ Ibidem, s. 1207–1208; *Traktaty między mocarstwami...*, t. 2, s. 107. Wejście wojsk saskich do Rzeczypospolitej nie było na ręce hetmanowi Sieniawskiemu, który liczył, iż uda mu się wprowadzić na tron polski Konstantego Sobieskiego, syna króla Jana III. Hetman domagał się nawet od Augusta II, by ten nie przybywał ze swoją armią, zapewniając, iż Polacy wspólnie z Rosjanami będą w stanie rozbić siły Stanisława Leszczyńskiego, zob. J.A. Gierowski, *W cieniu Ligi Północnej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971, s. 87.

⁵⁹ П. и Б., т. 9, вып. 1, s. 373; вып. 2, s. 1230–1231; *Донесения и другая бумага чрезвычайного посланника английского при русском дворе, Чарльза Витворта, и секретаря его Вейсброта с 1708 г. по 1711 г.*, „Сборник РИО” 1886, nr 92, s. 249–250.

⁶⁰ П. и Б., т. 9, вып. 1, s. 400–407. Wkrótce do sojuszu dołączyła Dania (na wszystkich warunkach) i Prusy, które ograniczyły się jedynie do zawarcia układu obronnego, zob. ibidem, s. 420–425; вып. 2, s. 1413.

⁶¹ Ibidem, вып. 2, s. 1275–1277.

tego w ich rękach znalazły się również Dünamünde, Elbląg, Parnawa, Arensburg, Rewel, Keksholm oraz Wyborg⁶². Wieści o rosyjskich sukcesach szybko rozeszły się także w Rzeczypospolitej, gdzie żywo interesowano się dalszym losem wspomnianych ziem. W liście do hetmana wielkiego koronnego Adama Sieniawskiego z 28 października (8 listopada) 1710 r. podskarbi wielki koronny Jan Jerzy Przebendowski tak informował o tych wydarzeniach: *Szwedzi tej kampanijej w tych wszystkich odebranych fortcach, inkludując Kerkholm [tj. Keksholm – P.K.], Wyborg, Parnawę stracili 40 tysięcy formalnego wojska do boju, częścią co powietrzem wymarło, częścią zabitych i w niewolę zabranych*⁶³.

Wyparcie Szwedów z ich wschodnich prowincji nadbałtyckich było wielkim sukcesem. Postanowiwszy wykorzystać go w sposób propagandowy, car zamówił u słynnego augsburskiego medaliera Philippa Heinricha Müllera serię medali dokumentujących najważniejsze zwycięstwa swoich wojsk w toczącej się wojnie (za lata 1702–1714). W 1715 r. gotowe stemple dotarły do Moskwy i posłużyły do wybicia, na początku przyszłego roku, złotych i srebrnych medali, jakie w charakterze „podarunków dyplomatycznych” były ofiarowywane przybywającym do Rosji posłom lub wysyłane bezpośrednio do władców europejskich. Poczesne miejsce w całej serii zajmowały medale upamiętniające

⁶² Журнал, или Поденная записка..., s. 260–277; Военные действия в финляндских шхерах с 1700 по 1814 гг. Перевод со шведского, Санкт-Петербург 1877, s. 11; Боевая летопись русского флота. Хроника важнейших событий военной истории русского флота с IX в. по 1917 г., ред. Н.В. Новиков, сост.: В.А. Дивин, В.Г. Егоров, Н.Н. Землин, В.М. Ковальчук, Н.С. Кровяков, Н.П. Мазунин, Н.В. Новиков, К.И. Никольченков, И.В. Носов, А.К. Селяничев, Москва 1948, s. 50; И.А. Гельмс, Достоверное описание..., s. 412; П. и Б., т. 10, Москва 1956, s. 95; Документы относящиеся к деятельности фельдмаршала, графа Бориса Петровича Шереметева, с 1704 по 1722 год, извлеченные из Архива Артиллерийского Музея, Императорской Публичной Библиотеки, Московского общаго Архива Главного Штаба, Сенатского Архива, Румянцовского Музея, Архива Морского Министерства и архива Сергея Шереметева, [w:] „Сборник РИО” 1878, nr 208–276, s. 166–310; Е.В. Тарле, Северная война и шведское нашествие на Россию, [w:] idem, Сочинения..., т. 10, Москва 1959, s. 790–791; И. Ватолин, К трехсотлетию 4 июля 1710 года, [w:] Русский мир и Латвия: Три иколы внимания. Альманах, ред. С. Мазур, 25 (2011), s. 72–92. Wszystkie zdobyte wówczas nadbałtyckie twierdze, przy których istniały ważne porty handlowe, weszły oficjalnie w skład Imperium Rosyjskiego dopiero w 1721 r., po podpisaniu rosyjsko-szwedzkiego traktatu pokojowego w Nystad. Największe znaczenie miała Ryga, która wkrótce stała się drugim pod względem obrotu towarami portem rosyjskim, ustępując jedynie posiadającemu szereg przywilejów w tej gestii Petersburgowi, zob. А.В. Шипилов, Торговля, транспорт и связь в России первой половины XVIII века, Воронеж 2008, s. 13–14; А.Е. Савкин, „Оградить отечество безопасностью...”: Заветное наследие, пример государственно-патриотического служения и новая (победительная) военная система Петра Великого, [w:] Российский военный сборник, вып. 23, Защита Отечества. Наука побеждать, заветы и уроки Петра Великого, Москва 2010, s. 472.

⁶³ „Interes WM Pana wspomniałem Królowi Jmci...”. Listy Jana Jerzego Przebendowskiego podskarbiego wielkiego koronnego do Adama Michała Sieniawskiego wojewody bełskiego i hetmana wielkiego koronnego z lat 1704–1725, oprac. А. Perłakowski, Kraków 2007, s. 93.

przejęcie twierdz nadbałtyckich. Najbardziej wymowny, stanowiący niejako ikonograficzne podsumowanie (właściwie dążenia) dotychczasowej rosyjskiej polityki bałtyckiej, był medal poświęcony wszystkim rosyjskim zdobywcom. Na jednej ze stron w jego centrum znalazło się wyobrażenie Herkulesa dźwigającego na plecach kulę ziemską z mapą, na której wypisano wszystkie zajęte miasta oraz umieszczono łaćniński napis (fragment z *Metamorfoz* Owidiusza) – *Sunt mihi quae valeant in talea pondera vires* (Wystarczy mi siły dla uniesienia takiego ciężaru)⁶⁴.

W nowych okolicznościach zwrot przez cara przyobiecanych Rzeczypospolitej Inflant oddalał się, by ostatecznie nigdy się nie ziścić. Car na odebranych Szwecji terytoriach występował w roli gospodarza, o czym świadczy wydana 30 IX 1710 r. *żałowanna gramota* dla szlachty inflanckiej, w której Piotr I potwierdził jej wcześniejsze prawa, szczególnie te nadane przez króla polskiego Zygmunta Augusta w roku 1561⁶⁵. Wkrótce zajęte ziemie zostały objęte rosyjskim jednolitym podziałem administracyjnym. W latach 1713–1714 Inflanty włączono do nowo utworzonej guberni inflanckiej (podobnie postąpiono z ziemiami estońskimi po zawarciu w 1721 r. traktatu kończącego wojnę – część przyłączono do guberni inflanckiej, a część do ustanowionej wtedy guberni estlandzkiej)⁶⁶. Kwestia bałtycka, z którą duże nadzieje wiązał August II, przyczyniła się do ochłodzenia stosunków z Piotrem I, a królowi zaczynała przeszkadzać dominująca pozycja sojusznika wywierającego coraz większy wpływ na sytuację wewnętrzną w Rzeczypospolitej⁶⁷.

W toczących się działaniach wojska carskie nie ograniczyły się jedynie do akcji zbrojnych we wschodnich nadbałtyckich prowincjach szwedzkich czy też na terenie Rzeczypospolitej. Piotr I rozpoczął również ofensywę przeciwko Szwecji, kierując się w stronę Pomorza Szwedzkiego oraz na terytorium Rzeszy i wzbudzając tym zaniepokojenie państw Europy Zachodniej. We wrześniu

⁶⁴ E.C. Шукина, *Серия медалей Ф. Г. Мюллера на события Северной войны в собрании Эрмитажа*, Санкт-Петербург 2006, s. 83–117. Wspomniany już Jan Jerzy Przebendowski w liście do hetmana Sieniawskiego donosił, iż Rosjanie w trakcie tej nadbałtyckiej kampanii mieli stracić aż 40 tys. żołnierzy. Ponadto według informacji uzyskanych przez Przebendowskiego dalsze działania wojenne sojusznicznych wojsk – duńskich i rosyjskich – miały rozgrywać się na terytorium Skanii, a właściwym ich celem miało być uderzenie na Sztokholm, zob. „*Interes WM Pana wspomniałem Królowi Jmci...*”, s. 93.

⁶⁵ ПСЗРІ, т. 4, nr 2301.

⁶⁶ W.A. Serczyk, *Absolutyzm w Rosji*, [w:] *Europa i świat w epoce oświeconego absolutyzmu*, red. J. Staszewski, Warszawa 1991, s. 342; G. Manteuffel, *Inflanty Polskie oraz listy znad Bałtyku*, Kraków 2009, s. 20.

⁶⁷ A. Andrusiewicz, *Piotr Wielki prawda i mit*, Warszawa 2011, s. 315–318; J.A. Gierowski, *Rzeczpospolita w dobie...*, s. 268–270; idem, *Problematyka bałtycka w polityce Augusta II Sasa*, [w:] *Na szlakach Rzeczypospolitej...*, s. 351–359.

1713 r. Rosjanie opanowali Szczecin, do którego pretensje rościło sobie kilka państw – Dania, Saksonia, Holsztyn oraz Prusy. Piotr I zdecydował się na oddanie miasta Prusom w zamian za obietnicę ich przystąpienia do sojuszu przeciwko Szwecji. W czerwcu 1714 r. zawarto odpowiednie porozumienie, w którym król Fryderyk Wilhelm I (1713–1740) zobowiązywał się pomóc Rosji w utrzymaniu wszystkich zawojowanych przez nią posiadłości bałtyckich; tym samym nic już nie stało na przeszkodzie, aby przekazać miasto Prusom⁶⁸. Do koalicji antyszwedzkiej przystąpił także Hanower, którego elektor Jerzy Ludwik, od 1714 r. również jako król angielski Jerzy I, liczył na przyłączenie do swoich włości terytoriów Bremen i Werden.

Warto podkreślić, iż pierwsza konwencja Hanoweru z Rosją o sojuszu przeciwko Szwecji została zawarta jeszcze w lipcu 1710 r., kolejna zaś 17 X 1715 r. W drugim z porozumień znalazł się zapis o ściślejszej współpracy z Danią, mającej doprowadzić do tego, by wspólnie zmusić Karola XII do zawarcia pokoju⁶⁹. Powodem pewnego zaniepokojenia króla angielskiego wzrostem pozycji Piotra I na arenie europejskiej, które z biegiem lat przekształciło się we wrogi stosunek do Rosji, stało się zwycięstwo morskie Rosjan odniesione 27 VII 1714 r. u fińskiego Przylądka Hangö Udd (Hanko) nad flotyllą szwedzkiego kontradmirała Nilsa Ehrenskiölda. Sama bitwa była częścią większej operacji rosyjskiej floty wojennej rozpoczętej jeszcze w maju tego roku. Zwycięstwo pod Hangö Udd – pierwszy wielki sukces młodej rosyjskiej floty wojennej – miało ogromne znaczenie dla dalszego przebiegu całej wojny, gdyż dawało Piotrowi I możliwość opanowania Finlandii, a następnie prowadzenia działań wojennych przeciwko Szwecji właściwej⁷⁰.

Przedłużająca się wojna wyczerpywała siły wszystkich stron biorących w niej udział. Zdaniem cara najlepszym rozwiązaniem przyspieszającym zakończenie konfliktu było dokonanie desantu na wybrzeżach szwedzkich. Ostatecznie uzgodniono, iż rosyjsko-duńska akcja militarna skierowana przeciwko Skanii, pod osłoną floty angielskiej, nastąpi w 1716 r., jednakże celowa zwłoka Anglików i Duńczyków w działaniach spowodowała, że Karol XII zdołał się zabezpieczyć. Piotr I, nie widząc możliwości prowadzenia skutecznych ruchów

⁶⁸ ПСЗРИ, т. 5, Санкт-Петербург 1830, nr 2816; Н.Н. Молчанов, *Дипломатия Петра Великого*, Москва 1984, s. 318–319.

⁶⁹ ПСЗРИ, т. 4, nr 2276; т. 5, nr 2941; Н.Н. Молчанов, *Дипломатия...*, s. 321–323.

⁷⁰ *Боевая летопись русского флота...*, s. 55–59; Б.С. Телпуховский, *Гангутская победа русского флота*, [w:] *Русское военно-морское искусство. Сборник статей*, ред. В. Мордвинов, Москва 1951, s. 67–76; *Материалы для истории Гангутской операции*, вып. 1–4, Петроград 1914–1918; П.А. Кротов, *Гангутская баталия 1714 года*, Санкт-Петербург 1996.

przeciwko Szwecji w tym rejonie Morza Bałtyckiego, postanowił przenieść ciężar działań zbrojnych na terytorium Finlandii i wschodnią część wód bałtyckich⁷¹. Wkrótce nastąpiła także zmiana dotychczasowej polityki Rosji, gdyż nadarzyła się okazja do podjęcia rozmów pokojowych z nieustępliwym dotąd Karolem XII. W całej sprawie nie małą zasługę miał znakomity dyplomata Jerzy Henryk von Görtz, minister holsztyński, jeden z najbliższych współpracowników szwedzkiego monarchy⁷². Rozluźnieniu więzi angielsko-rosyjskich – do których niewątpliwie przyczyniły się obawy angielskiego monarchy Jerzego I, zresztą całkowicie uzasadnione, o zbytni wzrost pozycji Rosji nad Morzem Bałtyckim, jak również działania Jerzego Görtza – towarzyszyło zbliżenie Petersburga z Paryżem. Filip Orleański, sprawujący wówczas rządy w imieniu niepełnoletniego króla Ludwika XV, postanowił przywrócić Francji mocarstwową pozycję na Starym Kontynencie i zgodził się na podpisanie w sierpniu 1717 r. w Amsterdamie traktatu z Rosją i Prusami. Strony zobowiązały się do wzajemnej pomocy w wypadku napaści na któregoś z sygnatariuszy – początkowo pokojowej, a po czterech miesiącach finansowej i militarnej. Dla Piotra I istotnym był jednak fakt, iż Francja zaoferowała swoje usługi w rokowaniach pokojowych ze Szwecją⁷³.

W 1717 r. strona rosyjska wstrzymała działania wojenne przeciwko Szwecji, a w maju roku następnego na Wyspach Alandzkich rozpoczęły się obrady rosyjsko-szwedzkiego kongresu pokojowego. W trakcie rokowań żelanym warunkiem strony rosyjskiej było zatrzymanie nadbałtyckich prowincji szwedzkich, na co w Sztokholmie – pomimo groźby wznowienia działań wojennych – nie chciano przystać, choć termin zamknięcia pertraktacji mijał z końcem roku 1718⁷⁴. Widząc, iż strona przeciwna uchylała się od zawarcia

⁷¹ Л.А. Никифоров, *Последние годы Северной войны и Ништадский мир*, [w:] *Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I*, ред. Б.Б. Кафенгауз, Н.И. Павленко, Москва 1954, s. 574.

⁷² Z. Anusik, *Karol XII*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2006, s. 350–366.

⁷³ *Собрание Трактатов и Конвенций заключенных Россиею с иностранными державами*, сост. Ф. Мартенс, т. 5: *Трактаты с Германиею. 1656–1762*, Санкт-Петербург 1880, nr 198, s. 157–168; *ibidem*, т. 13, *Трактаты с Франциею 1717–1809*, Санкт-Петербург 1902, nr 471, s. 1–9; *Донесения французских посланников и поверенных в делах при Русском дворе; повеления правительства и отчеты о пребывании русских послов, посланников и дипломатических агентов, находившихся во Франции, с 1681 по 1718 год. Сообщено из архива Мин. Иностр. Дел в Париже*, ч. 1, сост. А.А. Половцов, А.Ф. Бычков, Г.Ф. Штендман, [w:] *Сборник РИО* 1881, nr 34, s. XXVI–XXVIII; Л.А. Никифоров, *Последние годы...*, s. 578.

⁷⁴ Н.Н. Молчанов, *Дипломатия...*, s. 332–358. Swoisty „grunt” pod kongres alandzki przygotowany został przez zawarty w 1717 r. pomiędzy Rosją, Francją i Prusami traktat amsterdamski, w którym sygnatariusze uzgodnili wzajemną gwarancję swych posiadłości. Rząd francuski obiecał także wstrzymać dotychczasową pomoc finansową dla Szwecji i podjąć się mediacji w celu pogodzenia Karola XII z Piotrem I, zob. J.A. Gierowski, *Dyplomacja polska...*, s. 345.

pokoju, pilnie śledzący rosyjsko-szwedzkie rozmowy carski admirał Fiodor Apraksin przedstawił w czerwcu 1718 r. plan bieżącej kampanii wojennej polegającej na przeprowadzeniu zdecydowanych operacji morskich oraz wysadzenia desantu w Szwecji właściwej w celu spustoszenia jej ziem (w założeniu: odcięcia Sztokholmu od reszty kraju). Podjęcie takich kroków dawało nadzieję na rychłe zakończenie wojny. Równie istotne było zdanie generała Piotra Lacy'ego: *Szwedów zmusić do pokoju innego sposobu nie znam, oprócz tego, aby zmusić siłę i desant uczynić w Szwecji, gdzie lepiej będzie, kiedy do tego desantu wojska odpowiednia liczba i kiedy na morzu od nieprzyjacielskiej floty będzie swobodniej*. W przypadku silnego oporu ze strony przeciwnika generał proponował działania polegające na pustoszeniu wrogiego terytorium⁷⁵.

W tym czasie Karol XII podjął ofensywę wojenną przeciwko Danii. Pod koniec listopada 1718 r., podczas oblężenia silnie umocnionej norweskiej twierdzy Fredrikshall, w niewyjaśnionych do dzisiaj okolicznościach monarcha szwedzki został śmiertelnie postrzelony w głowę⁷⁶. Śmierć Karola XII nie zmieniła w żaden sposób kursu polityki zagranicznej Sztokholmu. Jego następczyni, królowa Ulryka Eleonora (1719–1720), dopuszczała możliwość oddania Piotrowi I jedynie Ingermanlandii (Ingrii, Ziemi Iżorskiej). O tym, jak wielką wagę Szwecja przywiązywała do swoich wschodnich prowincji bałtyckich, świadczy fakt, iż była ona gotowa „wymienić” je na swoje północnoniemieckie włości, jednakże dla cara, który przedstawiał swoje prawa do władania Estonią, Kurlandią i Karelią, żądania te były zupełnie nie do zaakceptowania. Piotra I nie przeraziły nawet informacje przekazane przez króla pruskiego, iż po klęsce Hiszpanii w toczących się wówczas zmaganiach na innym z europejskich teatrów wojennych na Rosję uderzy koalicja złożona z Austrii, Anglii, Francji i Szwecji⁷⁷. Car, ufny w siłę swojej armii lądowej oraz operującej na Bałtyku floty wojennej, podjął zdecydowane akcje przeciwko Szwecji⁷⁸. W maju

⁷⁵ *Материалы для истории морского флота при Петре Великом, в 1717–1720 годах*, сост. Н.А. Попов, „Чтения в Обществе истории и древностей Российских” 1859, nr 4, отд. 2, s. 60–62, 67.

⁷⁶ Z. Anusik, *Karol XII...*, s. 352–359; O. Kuylenstierna, *Kring Karl XII*, Stockholm 1918, s. 135–160.

⁷⁷ В.В. Лапин, *Полтава – российская слава: Россия в Северной войне 1700–1721 гг.*, Санкт-Петербург 2009, s. 235. Król pruski miał na myśli konflikt pomiędzy królem Hiszpanii Filipem V a cesarzem Karolem VI o hiszpańskie posiadłości we Włoszech, będący tak naprawdę kontynuacją rozporządzeń w 1700 r. wojny o sukcesję hiszpańską, zob. E. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 1994, s. 202–214.

⁷⁸ J.R. Moulton, *Peter the Great and the Russian Military Campaign Against Sweden in 1719*, s. 9–10, http://www.jwu.edu/uploadedFiles/Documents/Academics/DenHon_Fac_Moulton_Article1.pdf [15 XII 2012]. O sile carskiej floty wojennej świadczą choćby słowa zawarte w doniesieniu francuskiego rezydenta przebywającego w Gdańsku, który w 1718 r. pisał, iż car „(...) może

1719 r. eskadra rosyjska rozbiła przeciwnika pod Rewlem. Latem tego samego roku przeprowadzono kolejne uderzenie – tym razem przeciwko stolicy Szwecji, gdyż *splądrowanie i spalenie Sztokholmu ściągnęłoby na Rosjan z pewnością wielki splendor, a także bogactwa*. Starcie, do jakiego doszło w pobliżu Baggenstaket, niemal na oczach mieszkańców Sztokholmu, zakończyło się sukcesem oddziałów szwedzkich. Rosjanie, widząc brak konkretnych rezultatów, odstąpili od dalszych działań⁷⁹, natomiast dotkliwe straty zadały przeciwnikowi oddziały generała Piotra Lacy’ego, które w lipcu i sierpniu tegoż roku spustoszyły okolice miasta Gälve, niszcząc m.in. kilka kopalń rudy żelaza⁸⁰. Słusznie zauważył J. Moulton, iż podjęta w owym roku kampania wojenna przyczyniła się do nieuniknionej klęski Szwecji, która *de facto* – jak to zostało ujęte – *stała nad przepaścią* i zmuszona była szukać pomocy Anglii⁸¹. Wtedy także – jak donosił francuski rezydent w Gdańsku – Piotr I podjął zamiar budowy w Estonii, w pobliżu Rewla, nowego portu, który by nie zamarzał i miał znacznie lepsze położenie niż wspomniany Rewel⁸².

Nieustannym zagrożeniem dla rosyjskich operacji desantowych na wrogim terytorium pozostawała prezentująca nadal znaczną siłę flota szwedzka, która uzyskiwała nawet wsparcie okrętów wojennych przysyłanych przez Anglię. Wobec powyższego wyeliminowanie nieprzyjacielskich jednostek pływających stało się sprawą pierwszoplanową. Stosowna ku temu okazja nadarzyła się podczas kampanii morskiej w 1720 r. Wtedy to, 27 lipca, w pobliżu wyspy Grönhamm w południowej części archipelagu Wysp Alandzkich, doszło do starcia 90 galer rosyjskich z 14 szwedzkimi jednostkami pływającymi. Bitwa zakończyła się zwycięstwem Rosjan. W tym też roku dobiegły kresu działania wojenne prowadzone na Bałtyku w czasie całej wojny północnej, a to ostatnie zwycięstwo morskie przyczyniło się do ostatecznego złamania szwedzkiej potęgi na tym akwenie morskim⁸³. Latem kolejnego roku kilka tysięcy żołnierzy

wyposażyć i wystawić na morzu flotę najbardziej znakomitą, jak żadna inna”, zob. *Raporty rezydentów francuskich w Gdańsku w XVIII wieku (1715–1719)*, wyd. E. Cieślak, J. Rumiński, t. 1, Gdańsk 1964, nr 40, s. 110.

⁷⁹ *Письма Петра Великого хранящиеся в Императорской Публичной Библиотеке и описание находящихся в ней рукописей, содержащих материалы для истории его царствования*, сост. А.Ф. Бычковым, Санкт-Петербург 1872, nr XXXII, s. 44–48; *Боевая летопись русского флота...*, s. 64–66; U. Sundberg, *Bitwa pod Stäket 13 VIII 1719*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2012, s. 20–61.

⁸⁰ T. Ciesielski, *Irlandczyk na służbie carskiej Piotr Lacy – feldmarszałek i generał-gubernator Inflant*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem...*, s. 233.

⁸¹ J.R. Moulton, *Peter the Great...*, s. 3–4, 16–20.

⁸² *Raporty rezydentów francuskich...*, no. 79, s. 188.

⁸³ *Собрание писем императора Петра I к разным лицам с ответами на оные*, предудомление В. Берх, т. 3, Санкт-Петербург 1830, s. 264–265; Б. Богуславский, *Битва при*

generała Lacy'ego dokonało ostatniego w tej wojnie desantu na terytorium szwedzkim, pustosząc miasta położone nad Zatoką Botnicką⁸⁴.

Dla Augusta II znacznie skuteczniejszym środkiem niż wysyłanie poselstw do cara z prośbą o wyprowadzenie wojsk z Rzeczypospolitej okazało się przystąpienie do sojuszu antyrosyjskiego z udziałem króla angielskiego Jerzego I i cesarza Karola VI. Wspólne interesy Austrii zaniepokojonej obecnością na terenie Rzeszy wojsk carskich oraz Anglii obawiającej się wzmocnienia wpływów Piotra I w Hanowerze i umocnienia pozycji jego floty na Bałtyku oraz – ze zrozumiałych względów – Saksonii zaowocowały zawarciem w 1719 r. w Wiedniu stosownego przymierza⁸⁵. Strony zobowiązały się do usunięcia wojsk rosyjskich z Rzeszy i Rzeczypospolitej, z gwarancją zachowania całości terytorialnej tej ostatniej i utrzymania na polskim tronie Augusta II. Wejście układu w życie uzależnione było od formalnego przystąpienia do niego Rzeczypospolitej, co łączyło się z decyzją Sejmu. Zanim to jednak nastąpiło, Piotr I zrewidował kurs swojej polityki i odwołał oddziały stacjonujące poza granicami Rosji. Wobec powyższego za słuszną można uznać konkluzję J. Gierowskiego, który stwierdził: (...) *traktat wiedeński był przede wszystkim demonstracją siły, która miała skłonić cara do ustępstw. Ten cel został osiągnięty: wojska rosyjskie wycofały się z Rzeszy i Rzeczypospolitej. O rozpoczęciu wojny z Rosją w tej sytuacji sojusznicy już nie myśleli*⁸⁶.

W 1721 r. w fińskiej miejscowości Nystad doszło do podpisania rosyjsko-szwedzkiego traktatu pokojowego kończącego wojnę. Zawarte tam ustalenia sankcjonowały pozostawienie przy Rosji jej nadbałtyckich nabytków terytorialnych – Inflant, Estonii, Ingermanlandii oraz część Karelii z okręgiem wyborskim, jednak bez opanowanej w ostatnich latach Finlandii, która wracała pod władzę Szwecji. Car obiecał respektować dawne prawa i przywileje wszystkich mieszkańców przyłączonych prowincji; zachowano m.in. swobodę wyznania religii protestanckiej, przy czym analogiczne prawo zapewniono tam także wyznawcom prawosławia. Szwecji przyznano wieczyste prawo swobodnego zakupu każdego roku zboża za 50 tys. rubli w Rydze, Rewlu i Arensburgu.

Гренгаме (27 июля 1720 г.), „Исторический журнал” 1940, nr 8, s. 59–71; П.А. Кротов, *Гренгамское сражение 1720 г. по новым источникам: мифы и факты*, [w:] *Петр Великий и его время. Материалы Всероссийской научной конференции, посвященной 290-летию Полтавской победы, 8–11 июля 1999 г.*, Санкт-Петербург 1999, s. 84–87; В. Красиков, *Русский флот в Северной войне 1700–1721 годов*, Санкт-Петербург 2001, s. 54–55.

⁸⁴ T. Ciesielski, *Irlandczyk na służbie...*, s. 233.

⁸⁵ *Traktaty między mocarstwami...*, t. 2, s. 279–287.

⁸⁶ J.A. Gierowski, *W cieniu Ligi Północnej...*, s. 192. Zob. też idem, *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności...*, s. 289.

Określono też zasady prowadzenia wzajemnych kontaktów handlowych. Uregulowano również sprawy związane z natychmiastowym powrotem jeńców wojennych, pozostających we wspólnej niewoli nawet od początku wojny⁸⁷. Traktat został zawarty bez udziału przedstawicieli Saksonii i Rzeczypospolitej, chociaż jego 15 punkt stwarzał możliwość przystąpienia *króla i Rzeczypospolitej* (tak brzmiał dosłowny zapis dokumentu) do porozumienia, jako sojuszników Rosji. Przepadała także rysująca się szansa odzyskania przez Rzeczpospolitą położonych strategicznie (zarówno pod względem militarnym, jak i gospodarczym) Inflant. Ziemie te – wbrew wcześniejszym ustaleniom – zostały przyłączone do Rosji. Jakże trafne w tym kontekście okazały się słowa Jana Jerzego Przebendowskiego skierowane do Adama Sieniawskiego zawarte w korespondencji z 1715 r.: *Co byśmy przy nachylonych szwedzkich rzeczach mogli sperare aliquod pretium belli* [się spodziewać jakiejś zdobyczy wojennej], *bo pewnie przy tym partażu prowincyj szwedzkich, moglibyśmy się także pożywić et lucari* [i pozyskać] *Inflanty, bo pewnie będą woleli exteri* [zagraniczni] *widzieć je w naszych rękach aniżeli w moskiewskich i mogliby w ostatku cara Jmci obligare, ut satisficiat tractatui nobiscum* [zobowiązać, aby uczynił zadość traktatowi z nami] *przez Śp. JM P<an>a wdę chełmińskiego inito* [zaczętemu], *to nas miasto pomocy sperent* [wzgardzą] *i jako minus valents considerabunt* [mniej znaczących potraktują], *skąd nieoszacowana całej Polsce szkoda, nie tylko że tak piękną prowincję by straciła, ale jeszcze insuper* [nadto] *wszystkie kommercyja polskie by upadły (...)* *ale i teraz tak wielka flota, okrętów było 300, a w Gdańsku tylko jeden wziął zboże, a drugie wszystkie ładowano w Inflantach i Petersburgu, a zatem spadło w Gdańsku zboże, że żyto po złotemu płaci, a owies po tynfie, bo odbytu nie mają, kiedy Holendrowie i Anglikowie towary wszystkie od cara Jmci biorą, które on viliiori pretio* [za niższą cenę] *dać może aniżeli my*⁸⁸. Ostatnie kwestie listu dotyczą swoistego „ekonomicznego uderzenia” w handel zagraniczny Rzeczypospolitej, ponieważ kraje Europy Zachodniej – Anglia i Holandia – wołały zaopatrywać się w zboże po niższych cenach w portach rosyjskich, dlatego też nie dziwią słowa Jana Jerzego Przebendowskiego w dalszej części listu: *A zatem te Inflanty albo w szwedzkich, albo w naszych rękach być*

⁸⁷ ПСЗРИ, т. 6. Санкт-Петербург 1830, nr 3819; *Traktaty między mocarstwami...*, t. 2, s. 305–310. Kwestia praw władców moskiewskich (carów) do Karelii i Ingermanlandii została wyłożona w słynnym, napisanym jeszcze w 1716 r., dziele Piotra Szafirowa pt. *Rozważania, jakie prawne przyczyny Jego Carska Wysokość Piotr Pierwszy miał w 1700 roku do rozpoczęcia wojny przeciwko Królowi Szwedzkiemu Karolowi Dwunastemu...*, см.: П.П. Шафиров, *Разсуждение какие законные причины Его Величество Петр Великий император и самодержец всероссийский...*, Москва 1722, s. 1 [О древних и новых причинах].

⁸⁸ „Interes WM Pana wspomniałem Królowi Jmci...”, s. 308–309.

*muszą, bo by Polska przepadła i Gdańsk, gdzie już 30 kupców bankrutowało*⁸⁹. Owe działania podjęte przez Piotra I miały na celu uczynienie z Petersburga głównego ośrodka handlowego na Bałtyku⁹⁰.

W ciągu toczącej się wojny car, wykorzystując sprzyjające okoliczności, starał się w różnorodny sposób, w tym również dynastyczny, „związać” z Rosją poszczególnych władców europejskich. Działania te dotyczyły szczególnie terytoriów dających możliwość wzmocnienia bądź też rozszerzenia swojej obecności nad Morzem Bałtyckim – Kurlandii, Meklemburgii oraz Holsztynu⁹¹. W przypadku pierwszej, będącej lennem Rzeczypospolitej, sytuacja była niezwykle skomplikowana, co trafnie oddaje spostrzeżenie K. Zajasa: *Nikt nie wiedział, kto właściwie był panem Kurlandii: Fryderyk Wilhelm Kettler [faktyczny władca Kurlandii – P.K.] czy jego matka [Elżbieta Zofia – P.K.], księżę Ferdynand [ostatni z Kettlerów przebywający w Gdańsku, skłócony ze szlachtą kurlandzką – P.K.], najwyżsi radcy, August II, król Stanisław Leszczyński, Piotr I, car rosyjski, czy Karol XII? Każdy z tych władców wedle swego widzieli się rozdawał i rozdzielał posady, ogłaszał prawa, rozpisywał podatki. Nie wiadomo było zgoła, którzy urzędnicy byli w prawnym posiadaniu swych godności, jakie prawo należało uwzględnić i uznać, jakie podatki miały obowiązywać*⁹².

Zarysowaną przez K. Zajasa sytuację w 1710 r. wykorzystał Piotr I, który doprowadził do ślubu księcia Fryderyka Wilhelma Kettlera ze swoją bratanicą Anną – przyszłą carową Anną Iwanowną. We wrześniu tego roku car urządził manewry morskie całej floty na cześć księcia (z jego osobistym udziałem) podziwiane przez dwór kurlandzki i cudzoziemskich dyplomatów, m.in. holenderskiego rezydenta Henryka van der Hulsta⁹³. Inicjatywa podjęta przez Piotra I była perspektywiczna, albowiem (...) *małżeństwo to wchodziło w polityczne plany cara w związku z bliskim podporządkowaniem Kurlandii Rosji*⁹⁴. Zgadzając się na ślub, księżę postawił jednak pewne warunki: wycofanie z Kurlandii wojsk rosyjskich; niezajmowanie jej w przyszłości i niepobieranie z jej ziem kontrybucji wojennych; powołanie komisji mającej oszacować

⁸⁹ Ibidem, s. 309.

⁹⁰ *Описание Санктпетербурга...*, s. 40.

⁹¹ E.В. Пчелов, *Петр Великий и династическая политика Романовых в XVIII–XX веках*, [w:] *Петр Великий – реформатор России...*, s. 42–43. W ramach „dynastycznej” polityki Piotra I znalazło się również zaaranżowane przez niego w 1711 r. małżeństwo jego syna carewicza Aleksiego, wówczas potencjalnego następcy tronu, z księżniczką brunszwicką Zofią Charlottą, siostrą żony arcyksięcia austriackiego Karola – późniejszego cesarza Karola VI.

⁹² K. Zajas, *Nieobecna kultura. Przypadek Inflant Polskich*, Kraków 2008, s. 113.

⁹³ *Описание Санктпетербурга...*, s. 39.

⁹⁴ М.И. Семевский, *Тайная канцелярия при Петре Великом*, Москва 2012, s. 32.

szkody wyrządzone Kurlandczykom przez wojska carskie; gwarancja neutralności Kurlandii w przyszłych wojnach; wolność handlu z Rosją; 200 tys. rubli posagu dla Anny. Piotr I zgodził się na te warunki, ale z dodatkiem swoich żądań dotyczących takich spraw, jak: wypłata posagu i jego przeznaczenie – 40 tys. rubli miał stanowić faktyczny posag, zaś reszta pieniędzy miała pójść na wykup zastawionych przez księcia starostw, przepisanych następnie na jego żonę; przygotowania dla bratanicy cerkwi prawosławnej na zamku w Mitawie; spraw wyznaniowych potomstwa zrodzonego z tego związku – synowie mieli pozostać przy religii luterańskiej, zaś córki przy prawosławiu⁹⁵. Wkrótce po zawarciu małżeństwa Fryderyk Wilhelm Kettler zmarł, lecz kwestia protekcji rosyjskiej nad księstwem nadal pozostawała istotna. Sukcesy odniesione przez Piotra I na nadbałtyckim teatrze wojennym mocno niepokoiły stronę polską; problematyczna okazała się zwłaszcza kwestia stacjonowania w Kurlandii wojsk rosyjskich. Szczególnego wydzwięku sytuacja nabrała w 1715 r., kiedy mocno poruszone społeczeństwo Rzeczypospolitej dostrzegło w tym naruszenie postanowień rosyjsko-tureckiego traktatu adrianopolskiego z 1713 r. i obawiało się reakcji Porty⁹⁶. O całej sytuacji poinformował cara przedstawiciel rosyjski przy Augustie II, Grigorij Dołgoruki, w korespondencji z 4 VI 1715 r., donosząc, iż (...) *po całej Polsce rozgłaszają, że naszych wojsk weszło do Kurlandii i na Litwę ponad trzydzieści tysięcy. O czym już w publicznych gazetach piszą. Słychać także, że poseł wenecki z tego jest rad, (...) i z Chocimia jest wiadomość, iż jakoby zebrała się tam wielka liczba Turków i Tatarów*⁹⁷. Informacje o wojskach rosyjskich operujących w Kurlandii były faktem. Car, otrzymawszy informacje o możliwym desancie szwedzkim w tym rejonie, postanowił zabezpieczyć swoje bałtyckie rubieże i 1 V 1715 r. rozkazał

⁹⁵ С.М. Соловьев, *История*, кн. 8, т. 16, s. 471–472; *Описание Санктпетербурга...*, s. 84–97; G. Manteuffel, *Inflanty...*, s. 290.

⁹⁶ W 1713 r. w Adrianopolu zostało podpisane ostateczne porozumienie finalizujące konflikt rosyjsko-turecki, do którego doszło w 1711 r., kiedy wojska rosyjskie podjęły nieudaną ofensywę przeciwko Turcji. Piotr I, otoczony nad rzeką Prut przez przeważające siły wroga, został zmuszony do przyjęcia niekorzystnych dla siebie warunków kończących tę kampanię wojenną. Układ zawarty nad Prutem, a potwierdzony późniejszymi zapisami pokoju adrianopolskiego, przekreślał czarnomorskie plany cara, zmuszając go do rezygnacji ze zdobytych jeszcze pod koniec XVII w. przyczółków – Azowa i Taganrogu – dających możliwość wyjścia rosyjskiej flocie, zarówno wojennej, jak i handlowej, na ten akwen morski, pozostający dotychczas wyłącznie pod kontrolą Turcji, zob. ПСЗРИ, т. 4, nr 2515; т. 5, nr 2687; P. Krokosz, *Morze Czarne w strategicznych planach Piotra I*, [w:] „*Regiones uxinum Spectantes*”. *Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów*, red. Ł. Gędłek, T. Krzyżowski, M. Michalski, Kraków 2012, s. 301–305.

⁹⁷ *Походная канцелярия вице-канцлера Петра Павловича Шафировова: Новые источники по истории России эпохи Петра Великого*, изд. подгот. Т.А. Базарова, Ю.Б. Фомина; сост., вступ. ст., коммент. Т.А. Базаровой, ч. 3: *1715–1723 годы*, Санкт-Петербург 2011, nr 319, s. 30.

generałowi Nikicie Repninowi obsadzić wybrzeże lenna Rzeczypospolitej trzema pułkami piechoty⁹⁸.

Próbę opanowania Kurlandii podjął także król pruski Fryderyk Wilhelm, który dążył do ożenku księżnej Anny Iwanownej ze swoim krewniakiem margrabim Brandenburg-Schwedt. Odpowiedni układ – tajny traktat małżeński – pomiędzy królem i carem został zawarty w 1718 r. i spowodował zrozumiały sprzeciw Augusta II i całej Rzeczypospolitej. Porozumienie to – z uwagi na własną linię polityczną cara wobec Kurlandii – nie zostało ostatecznie zrealizowane⁹⁹.

Dostrzegając znaczenie Kurlandii w trybach rosyjskiej polityki bałtyckiej, Piotr I nie zapominał o odpowiednich standardach związanych z funkcjonowaniem dworu swojej bratanicy. W dyspozycji wydanej w Rydze 22 V 1721 r. polecił kontrolującemu sprawy kurlandzkie Piotrowi Bestużewowi-Riuminowi doprowadzić dwór Anny Iwanowny do porządku, tak by w otoczeniu księżnej znajdowała się odpowiednio liczna świta, natomiast ludzi, (...) *od których jest tylko wstyd*, nakazał odsunąć jak najszybciej¹⁰⁰. Pomimo iż bratanica carska była nominalną władczynią księstwa, Piotr I, dbając o interesy Rosji, nakazał 31 października tegoż roku Piotrowi Bestużewowi-Riuminowi wprowadzić zakaz wywozu zboża z Kurlandii¹⁰¹.

Śmiało można wywnioskować, że już wówczas rozpoczął się nieoficjalny protektorat Rosji nad Kurlandią. Potwierdzeniem tego jest choćby sprawa dotycząca swobody wyznania tamtejszych kalwinistów, którzy w 2. dziesięcioleciu XVIII w., obawiając się zdecydowanej reakcji katolików i strony polskiej, w obronie swoich interesów podjęli starania o interwencję u cara. Zdaniem A. Bues'a *stanowiło to zwiastun późniejszej sytuacji: supremacji Rosji i utraty faktycznych wpływów Rzeczypospolitej w regionie nadbałtyckim*¹⁰².

⁹⁸ Л.В. Коздеевич, *Служба П.П. Ласси в послепоплавский период Северной войны (1709–1718)*, [w:] *Война и оружие. Новые исследования и материалы. Труды Третьей международной научно-практической конференции 16–18 мая 2012 г.*, ч. 2, Санкт-Петербург 2012, s. 96. Wojskiem rosyjskim, które wkroczyło wówczas do Kurlandii, dowodził generał Piotr Lacy. Jednostki te zostały wkrótce zastąpione przez oddziały gwardii carskiej, co podkreśla niepokój Piotra I odnośnie możliwych działań szwedzkich na tym terenie.

⁹⁹ U. Kosińska, *Sondaż czy prowokacja? Sprawa Lehmana z 1721 r., czyli o rzekomych planach rozbiorowych Augusta II*, Warszawa 2009, s. 25. O tym informował francuski rezydent w Gdańsku, zob. *Raporty rezydentów francuskich...*, nr 53, s. 141; nr 54, s. 142. O carskich planach matrymonialnych dotyczących kurlandzkiej księżnej mówiło się w Rzeczypospolitej znacznie wcześniej. O możliwym mariażu wspominał Jan Jerzy Przebendowski w liście do hetmana Siemiaskiego w marcu 1716 r., zauważając, iż kandydatem miał być książę meklemburski Karol Leopold, zob. „*Interes WM Pana wspominałem Królowi Jmci...*”, s. 326.

¹⁰⁰ *Письма Петра Великого...*, nr 40, s. 55.

¹⁰¹ *Ibidem*, nr 36, s. 49–50.

¹⁰² A. Bues, *Konfesjonalizacja w księstwie Kurlandii. Przypadek wyjątkowy w skali Rzeczypospolitej szlacheckiej?*, [w:] *Rzeczpospolita wielu wyznań. Materiały z Międzynarodowej Konferencji*

Próbie „odzyskania” Kurlandii podjął jeszcze w 1726 r. August II, licząc zapewne, iż po śmierci Piotra I kwestia ta okaże się prostsza. Król zamierzał osadzić tam swego syna, hrabiego Maurycego Saskiego, którego planował ożenić z księżną Anną. Wszystko zakończyło się zdecydowaną interwencją Rosji, która nie zamierzała rezygnować ze swych wpływów w Kurlandii¹⁰³. Akcję podjętą przez Augusta II trafnie scharakteryzował J. Gierowski, pisząc, iż *było to jakoby podzwonne inflanckich pomysłów króla polskiego*¹⁰⁴.

Z kolei stosunki Rosji z Meklemburgią, sąsiadującą z Pomorzem Szwedzkim, rozpoczęły się jeszcze w 1712 r., kiedy Piotr I zwrócił się do jej władcy o pomoc w prowiantowaniu swoich wojsk, obiecując w zamian nie dopuścić do grabieży jego terytorium przez Szwedów¹⁰⁵. Jednakże wprowadzenie tam armii rosyjskiej jako gwarancji meklemburskiej suwerenności – do czego zmierzał car – wiązało się ze zdecydowaną reakcją ze strony mocarstw europejskich. Piotr I, chcąc w pewien sposób usankcjonować swoje wpływy w tym księstwie, został zmuszony do szukania jakiegoś stosownego poparcia u innych państw. W 1715 r. zawarto porozumienie z Prusami przewidujące wspólną walkę ze Szwecją oraz uzyskano zgodę króla Fryderyka Wilhelma I na przebywanie carskich wojsk w Meklemburgii¹⁰⁶.

Carowi nie wystarczała możliwość militarnej obecności na terenie Rzeszy i postanowił silniej związać Meklemburgię z Rosją. 22 I 1716 r. w Petersburgu został zawarty traktat małżeński pomiędzy tamtejszym księciem Karolem Leopoldem i carską bratanicą Katarzyną Iwanowną. Piotr I złożył wówczas konkretne obietnice polityczne – zadeklarował pomoc w odzyskaniu miast Wismar i Warnemünde oraz oddanie pod komendę Karola Leopolda 10 pułków armii rosyjskiej¹⁰⁷.

Mariaż Katarzyny, podobnie jak związek Anny Iwanownej, podyktowany był kwestiami politycznymi i gospodarczymi. Zgodnie z zawartym w dniu małżeństwa traktatem o wiecznym sojuszu i wzajemnej pomocy przeciwko nieprzyjaciołom, a także o rozwijaniu stosunków handlowych, do Meklemburgii

Kraków, 18–20 listopada 2002, red. A. Kaźmierczyk, A.K. Link-Lenczowski, M. Markiewicz, K. Matwijowski, Kraków 2004, s. 59. Zob. też T. Paluszyński, *Czy Rosja uczestniczyła w pierwszym rozbiórce Polski, czyli co zaborcy zabrali Polsce w trzech rozbiórach? Nowe określenie obszarów rozbiorowych Polski w kontekście analizy przynależności i tożsamości państwowej Księstw Inflanckiego i Kurlandzkiego, prawnopaństwowego stosunku Polski i Litwy oraz podmiotowości przedrozbiorowej Rzeczypospolitej*, Poznań 2012, s. 74–75.

¹⁰³ W. Konopczyński, *Dzieje Polski...*, s. 538–539.

¹⁰⁴ J.A. Gierowski, *Problematyka bałtycka...*, s. 351–359.

¹⁰⁵ Н.Н. Молчанов, *Дипломатия...*, s. 324–325.

¹⁰⁶ *Походная канцелярия вице-канцлера Петра Павловича Шафировова...*, nr 330, s. 46–47.

¹⁰⁷ ПСЗРИ, т. 5, nr 2984; Н.Н. Молчанов, *Дипломатия...*, s. 325–326.

wkroczyły wojska rosyjskie, które stanowiły dla Piotra I narzędzie do wywierania nacisku na Szwecję, by ta zdecydowała się zakończyć wojnę. Ich obecność dawała carowi dodatkowy atut – możliwość ingerowania w sprawy Rzeszy, co szczególnie mocno niepokoiło Prusy, Austrię i Hanower, a co za tym idzie, także Anglię. Piotr I zamierzał ponadto stworzyć na terytorium Meklemburgii dogodne warunki handlowe dla kupców rosyjskich, którzy w prowadzeniu interesów z Europą Zachodnią nie musieliby już korzystać z kosztownego pośrednictwa państw morskich¹⁰⁸. Wskutek niezrealizowanej, głównie z uwagi na opieszałość duńskiego monarchy, akcji desantowej w Skanii przygotowywanej przez sojuszników w 1716 r., wojska rosyjskie powróciły do Meklemburgii, gdzie z początkiem października rozłożyły się na leża zimowe. Obecność tych oddziałów mocno niepokoiła sojuszników, którzy nie ustawiali w dążeniach do ich usunięcia. Szczególną aktywność przejawiała w tej mierze Anglia. Przebywający w Kopenhadze książę Wasyl Dołgoruki w odniesieniu do bieżącej sytuacji politycznej – współdziałania floty rosyjskiej i angielskiej przeciwko Szwecji i kwestii stacjonowania Rosjan w Meklemburgii – w swoim doniesieniu do cara na początku 1717 r. zauważył: (...) *a jeśli nasze wojska z imperium wyprowadzi się, a z Duńczykami porozumienie wskutek czegoś będzie utrudnione i jeśli nie zostanie część wojsk waszych u duńskiego króla, to jakie będziemy mieli możliwości przeciwko nieprzyjacielowi czynić, i czym do pokoju będziemy go skłaniali*¹⁰⁹. Niemniej jednak jeszcze w styczniu 1717 r. feldmarszałek Borys Szeremietiew otrzymał polecenie pozostawić w Meklemburgii 20 batalionów wspieranych przez dwa pułki gwardii, a z pozostałymi jednostkami pociągnąć w stronę polskiej granicy. Pod koniec lipca Piotr I rozkazał swoim dowódcom oddać do dyspozycji księcia meklemburskiego (na jego prośbę) trzy lub cztery bataliony, a z resztą korpusu udać się do Polski i tam nad Wisłą połączyć się z siłami feldmarszałka Szeremietiewa¹¹⁰. Ostatecznie wojska rosyjskie opuściły terytorium Meklemburgii w 1719 r.

Równie istotne miejsce w bałtyckiej polityce Piotra I zajmował opanowany w 1713 r. przez wojska duńskie Holsztyn. Car pragnął wykorzystać osobę tamtejszego księcia Karola Fryderyka, siostrzeńca Karola XII, do swoich

¹⁰⁸ ПСЗРП, т. 5, nr 3008; 3009; J.A. Gierowski, *Konfederaci tarnogrodzcy wobec możliwości porozumienia szwedzko-rosyjskiego*, [w:] *Na szlakach Rzeczypospolitej...*, s. 524–525.

¹⁰⁹ *Материалы для истории морского флота...*, s. 20–21. Rosji z wielu względów bardzo zależało na tym, aby Dania nadal pozostała w koalicji antyszwedzkiej, choćby z uwagi na toczące się pomiędzy oboma państwami rozmowy dotyczące swoistej wymiany siłami zbrojnymi – car oferował swoich żołnierzy, a król marynarzy. Jednakże po ostatecznej kalkulacji okazało się, że dla Petersburga wysłanie lądowego korpusu wojskowego będzie bardziej kosztowne niż przysłanie przez sojusznika marynarzy mających obsługiwać jednostki pływające rosyjskiej floty bałtyckiej.

¹¹⁰ Л.В. Коздеевич, *Служба П. П. Лассу...*, s. 96–97.

celów – wzmocnienia pozycji Rosji nad Bałtykiem i zmuszenia Szwecji do szybszego zakończenia wojny. Szczególnego wymiaru rosyjskie zainteresowanie sprawami holsztyńskimi nabrało po śmierci szwedzkiego monarchy w 1718 r., a także później, po aneksji całości księstwa Szlezwiku przez Danię w sierpniu 1721 r. Wówczas to Karol Fryderyk osobiście udał się do Petersburga i poprosił Piotra I o udzielenie pomocy w odzyskaniu ojcowizny. Car obiecał księciu, że nie zawrze pokoju kończącego wojnę bez odzyskania dla niego Szlezwiku-Holsztynu oraz będzie podtrzymywał jego kandydaturę do tronu szwedzkiego. Dodatkową gwarancją carskiej opieki miało stanowić małżeństwo zawarte przez Karola Fryderyka z którąś z carównien. Książę ze swojej strony deklarował natomiast odstąpienie Rosji części Holsztynu i godził się na wykopanie kanału prowadzącego przez Szlezwik, dzięki któremu rosyjskie statki handlowe opuszczające Bałtyk mogłyby ominąć opłaty pobierane przez Danię (cła sundzkie).

Szybko się okazało, iż Karol Fryderyk był jedynie „zabawką” w rękach cara, który – zawierając traktat pokojowy ze Szwecją w 1721 r. – nie poruszył w nim spraw holsztyńskich¹¹¹. Problem przyszłego carskiego zięcia powrócił w 1724 r., w obliczu rosyjsko-szwedzkiego przymierza wymierzonego przeciwko Danii i pośrednio popierającej ją Anglii. W sekretnym punkcie podpisanego wówczas porozumienia car obiecał przywrócić Szlezwik-Holsztyn Karolowi Fryderykowi¹¹². W tym samym roku doszło także do zawarcia przez Piotra I z Karolem Filipem traktatu dotyczącego małżeństwa tego ostatniego z carówną Anną Piotrowną¹¹³.

Szczególne miejsce w ówczesnej bałtyckiej polityce Rosji zajmował Gdańsk, stanowiący nadal ważny ośrodek handlowy. W trakcie toczących się działań wojennych w 1703 r. wojska szwedzkie zmusiły miasto do zapłacenia 100 tys. talarów. W następnym roku Karol XII zażądał od gdańszczan przystąpienia do skierowanej przeciwko Augustowi II konfederacji warszawskiej, przekazywania wszelkich opłat królewskich oraz spłaty pożyczki zaciągniętej przez miasto jeszcze w XV stuleciu. Gdańsk spełnił te warunki, lecz zaczął szukać pomocy w Anglii, Holandii oraz Prusach. Z tymi ostatnimi, żywotnie zainteresowanymi opanowaniem miasta, zawarł nawet w 1704 r. układ przewidujący wsparcie wojskowe z ich strony. Jednak zdecydowany sprzeciw mieszkańców sprawił,

¹¹¹ А.С. Лаппо-Данилевский, *Россия и Гольштиния (очерк из истории германо-русских отношений в XVIII веке)*, „Исторический архив” 1919, nr 1, s. 261–262.

¹¹² ПСЗРИ, т. 7, Санкт-Петербург 1830, nr 4465; А.С. Лаппо-Данилевский, *Россия и Гольштиния...*, s. 262.

¹¹³ ПСЗРИ, т. 6, nr 4605.

iż porozumienie zostało zerwane, a Gdańsk w 1706 r. opowiedział się po stronie Stanisława Leszczyńskiego. Po pogromie wojsk Karola XII pod Połtawą w 1709 r. kontrolę nad miastem na powrót przejął August II. W kolejnych latach pod Gdańskiem pojawiały się wojska carskie łupiące jego posiadłości i ściągające świadczenia w naturze i pieniądzu od mieszkańców należących do niego wsi¹¹⁴. Car potrzebując środków finansowych – w znacznej mierze na prowadzenie dalszych działań wojennych – w 1713 r. wymógł na mieście znaczną kontrybucję, argumentując jej narzucenie „wrogą działalnością” Gdańska przeciwko Rosji podczas toczącej się wojny. Stosowny układ dotyczący wypłaty 300 tys. guldenów stronie rosyjskiej został podpisany 16 października w Kwidzynie (Marienwerder)¹¹⁵. Wiosną 1716 r. car zmusił miasto – za przyzwoleniem Augusta II – do przyjęcia sporządzonych przez siebie (jeszcze w kwietniu) „punktów”, które w rzeczywistości stanowiły zapisy oficjalnego porozumienia z Rosją. W myśl zawartego układu Gdańsk miał zerwać wszelką korespondencję i handel ze Szwecją, przyjąć rosyjskiego przedstawiciela (komisarza z 12 żołnierzami – kontrolera realizacji zakazu kontaktów ze Szwecją), wystawić cztery okręty kaperskie (każdy wyposażony w 12 dział i obsługiwany przez 50 ludzi) działające przeciwko flocie szwedzkiej (pod banderą króla polskiego i Rzeczypospolitej) oraz wysłać do Kopenhagi dwa lub trzy statki, które dowiozą tam w razie potrzeby m.in. amunicję lub carskie oddziały. Miasto nie miało w zasadzie wyboru – musiało przystać na zaproponowane przez cara warunki, gdyż w innym przypadku uznane zostałoby za wroga¹¹⁶.

Przyjęte warunki były wypełniane, dopóki car gościł w Gdańsku, lecz po jego odjeździe magistrat powrócił do dawnej polityki lawirowania pomiędzy stronami konfliktu i nie zamierzał wywiązywać się z umowy. Wobec powyższego Piotr I polecił księciu Wasylowi Dołgorukiemu podjąć stosowne środki wobec Gdańska. W wyniku rosyjskich nacisków (groźby użycia wojska) Rada Miasta wysłała w lipcu 1717 r. swego przedstawiciela do cara, który przebywał wówczas w Amsterdamie, z prośbą o „przebaczenie i miłość”. Jeszcze 19 września tego roku Gdańsk podpisał z Rosją kolejne porozumienie, powtarzające w zasadzie zapisy poprzedniego układu¹¹⁷. Dodatkowo *Gdańsk stał się bazą*

¹¹⁴ E. Cieślak, Cz. Biernat, *Dzieje Gdańska*, Gdańsk 1975, s. 256–259; W. Sobieski, *Der Kampf um die Ostsee von den ältesten Zeiten bis zum gegenwart*, Leipzig 1933, s. 179–180.

¹¹⁵ *Собрание Трактатов...*, t. 5, nr 189, s. 106–111. W tym samym roku do zawarcia podobnych układów zostały zmuszone również inne ważne ośrodki handlowe – Hamburg i Lubeka, zob. *ibidem*, nr 185, s. 76–82; nr 186, s. 82–87.

¹¹⁶ ПСЗРП, т. 5, nr 3021.

¹¹⁷ *Собрание Трактатов*, т. 5, nr 199, s. 168–177.

*operacyjną dla rosyjskich fregat dowodzonych przez kapitana Franza Wilbois, co stało się źródłem nowych kłopotów dla Gdańska*¹¹⁸.

20 V 1718 r. wojska rosyjskie na rozkaz generała Repnia zostały skierowane pod Gdańsk w celu wypełnienia zawartych wcześniej porozumień z carem; celem carskiego było wymuszenie od miasta kontrybucji. Rosjanie pozostali tam aż do stycznia 1719 r., kiedy otrzymali żądane świadczenia. Oprócz tego przez cały czas na wodach bałtyckich działały rosyjskie jednostki pływające, które dokonywały ataków na statki innych państw (m.in. Holandii), a schronienie znajdowały w porcie gdańskim¹¹⁹. Francuski rezydent przebywający w tym czasie w Gdańsku zauważył, iż strona rosyjska wzmogła działania związane z przejściem kontroli nad handlem zbożem prowadzonym przez to miasto: *Okazuje się, że car dokonuje oceny, rozpoznając użyteczność portu gdańskiego i niebezpieczeństw od strony morza tego miasta aż do Petersburga w następnym sezonie*. W dalszej części relacji przesłanej do Paryża znalazły się informacje dotyczące chęci ustanowienia w Gdańsku przez Piotra I magazynów dla transportu towarów zagranicznych¹²⁰.

Polityka cara wywoływała zrozumiałe zaniepokojenie wśród państw Europy Zachodniej zaopatrujących się w zboże w poszczególnych portach bałtyckich, szczególnie Francji, Anglii oraz Holandii. Ów niepokój i możliwość podjęcia współdziałania przeciwko rosnącej w siłę Rosji ilustruje fragment listu przesłanego do Francji przez jej gdańskiego rezydenta: *Interesem ogólnym wszystkich potęg morskich jest zachowanie wolnego handlu na Morzu Bałtyckim i to nie będzie niekorzystnym punktem, żeby zjednoczyć ich flotę razem po to, aby ustanowić spokój na morzu i wolny handel i w tym czasie ograniczyć potęgę cara i opozycjonistów występujących przeciwko pokojowi na północy*¹²¹. Wiosną 1720 r. stacjonujące w Gdańsku carskie fregaty, które w roku poprzednim uniknęły starcia z okrętami szwedzkimi, odeszły do Petersburga, co przyczyniło się do uspokojenia sytuacji w tej części Morza Bałtyckiego¹²². Należy podkreślić, iż wszelkie działania Piotra I podjęte w minionym okresie wobec Gdańska podyktowane były zamiarem uczynienia z Petersburga głównego ośrodka handlowego na Bałtyku, a dotychczasowa pozycja ekonomiczna miasta położonego u ujścia Wisły znacznie to utrudniała¹²³.

¹¹⁸ E. Cieślak, C. Biernat, *Dzieje Gdańska...*, s. 258.

¹¹⁹ Л.В. Коздеевич, *Служба П. П. Ласси...*, s. 98.

¹²⁰ *Raporty rezydentów francuskich...*, nr 40, s. 110.

¹²¹ *Ibidem*, s. 112.

¹²² E. Cieślak, C. Biernat, *Dzieje Gdańska...*, s. 259.

¹²³ *Описание Санктпетербурга...*, s. 40.

Koniec rosyjsko-szwedzkich zmagani wojennych wyznaczał jednocześnie nowy porządek europejski, w którym istotną pozycję zajęła Rosja. Rozpoczęta w XVII w. rywalizacja z Rzeczpospolitą i Szwecją, a także Turcją, o dominację w Europie Środkowo-Wschodniej zakończyła się sukcesem. Należy jednak podkreślić, iż Rosja przełomu XVII i XVIII stulecia była zupełnie innym państwem niż uprzednio, a wszystko za sprawą Piotra I pragnącego zreformować państwo w oparciu o wzorce zachodnioeuropejskie, kłócące się w wielu aspektach z uświęconą przez stulecia tradycją. Dzieło modernizacji było tym trudniejsze, że car prowadził je równocześnie z toczącymi się konfliktami zbrojnymi. Nad wyraz istotna jest ocena ówczesnych wydarzeń dokonana przez A. Nowaka, który analizując powstawanie Imperium Rosyjskiego w odniesieniu do osoby Piotra I, stwierdził, iż *w wojnie północnej podporządkowuje faktycznie Rosji Rzeczpospolitą i zarazem pozbawia Szwecję dominującej roli nad Bałtykiem. W 1712 roku przenosi stolicę swego państwa do wznoszonego od kilku lat miasta nad Newą. To symbol nowej orientacji geopolitycznej Rosji. Przesunięcie na zachód, ale nie tylko – także na północ, przy czym celem cara (...) było utrzymanie Rzeczypospolitej i Szwecji, w szczególności tej pierwszej, w stanie bezsiły i w miarę możliwości pełnej zależności od Rosji*¹²⁴. Znaczący wpływ na taki stan rzeczy wywarła postawa obu hetmanów wielkich: koronnego – Adama Sieniawskiego i litewskiego – Ludwika Pocięja, którzy – pomni upokorzenia i „katastrofy” z 1716 r., kiedy zostali pozbawieni władzy nad wojskiem, a pierwszy nawet uwięziony przez konfederatów tarnogrodzkich – po dwóch zerwanych sejmach w 1720 r., ukazujących głęboki rozkład obejmujący Rzeczpospolitą, (...) *w pełni oddani carowi, rozpoczęli swe dzieło destrukcji, które wypaczyło życie polityczne przez najbliższe lata*¹²⁵. O roli hetmanów w polityce carskiej świadczy także choćby ocena Ludwika Pocięja, zawsze opowiadającego się po stronie Piotra I, dokonana przez V. Rakutisa. Stwierdził on, iż (...) *był idealnym hetmanem z punktu widzenia Rosji i odegrał znaczną rolę w sprowadzeniu zarówno Litwy, jak i samej Rzeczypospolitej z podmiotu politycznego jedynie do obiektu niemającego większego znaczenia na mapie Europy tamtych czasów*¹²⁶.

Tym, co przesądziło o bezpośredniej przewadze Rosji nad Rzeczpospolitą i Szwecją i pozwoliło jej osiągnąć nie tylko dominację w Europie

¹²⁴ A. Nowak, *Od imperium do imperium. Spojrzenie na historię Europy Wschodniej*, Kraków 2004, s. 47–48.

¹²⁵ J.A. Gierowski, *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności...*, s. 290. Zob. M. Markiewicz, *Historia Polski 1492–1795*, Kraków 2007, s. 613.

¹²⁶ V. Rakutis, *Hetmani litewscy w polityce rosyjskiej podczas wojny północnej 1700–1721*, [w:] *Гетьман Иван Мазепа: постать...*, s. 45.

Środkowo-Wschodniej, lecz również uzyskać mocarstwową pozycję na Starym Kontynencie, były jej lądowe i morskie siły zbrojne. Szacowana nawet na blisko 300 tys. żołnierzy, dobrze wyszkolona i zaopatrzona armia oraz liczna i silna flota wojenna operująca na bałtyckich wodach (pod koniec wojny druga siła po flocie angielskiej), obok doskonale zorganizowanej służby dyplomatycznej, stanowiły w rękach rosyjskiego władcy niebagatelny oręż w rozgrywkach politycznych¹²⁷.

Zwycięstwu odniesionemu w wojnie północnej towarzyszyło również oficjalne przyjęcie przez Piotra I tytułu imperatora w październiku 1721 r. w Petersburgu. Od tej chwili – jak zwykło się uważać – carstwo moskiewskie (Moscovia) oficjalnie przekształciło się w Imperium Rosyjskie i tym samym zaczął się nowy – imperialny – etap w dziejach Rosji¹²⁸. Jednakże wspaniałe sukcesy oręża rosyjskiego na frontach wojny północnej (zdobycie Narwy; bitwy pod Leśną i Połtawą; morskie starcie pod Hangö Udd)¹²⁹ niosły ze sobą dla Piotra I kolejne trudne wyzwania. Jak wspomniano, wzrost potęgi Rosji stanowił wyraźny sygnał dla mocarstw europejskich obawiających się o utratę swojej dotychczasowej pozycji. Niekorzystnie dla Petersburga rysowała się również sytuacja na południowo-wschodnich rubieżach, gdzie Turcja, pomimo porozumienia zawartego w 1724 r., podjęła próbę odebrania nadkaspijskich zdobyczy Piotra I z lat 1722–1723¹³⁰. Do tego dochodziły także problemy wewnętrzne, m.in. napięta sytuacja na Ukrainie związana z wyborem nowego hetmana po śmierci Iwana Skoropadskiego (1722); kłopoty z kontynuacją rozpoczętych reform; niezwykle nadwyrężona sytuacja finansowa państwa. Sprawę skomplikowała dodatkowo śmierć samego Piotra I w styczniu 1725 r., co wobec braku wskazania przez niego następcy otwierało w Rosji trwający kilkadziesiąt lat okres zwany czasem przewrotów pałacowych. Mimo to wyznaczony przez cara-reformatora kurs pozostawał bez zmian – Rosja wkraczała na drogę imperializmu, którą z powodzeniem podążyli następcy Piotra I¹³¹.

¹²⁷ H. Hjärke, *Kark XII. Från europeisk synpunkt*, KFA 1919 (1920), s. 1–16; Н.Н. Петрухинцев, *Два флота Петра I: технологические возможности России*, ВИ 2003, nr 4, s. 117–128; P. Krokosz, *Rosyjskie siły zbrojne...*, s. 370–374.

¹²⁸ О.Г. Агеева, *Титул «император» и понятие «империя» в России в первой четверти XVIII века*, <http://www.tellur.ru/~historia/archive/05/ageyeva.htm> [28 VII 2012].

¹²⁹ P. Krokosz, *Sukcesy oręża rosyjskiego w wojnie północnej – Narwa (1704), Leśna, Połtawa i Hangö Udd*, [w:] „Культура народов Причерноморья” 2002, nr 36, s. 89–93.

¹³⁰ И.В. Курукин, *Персидский поход Петра Великого. Низавой корпус на берегах Каспия (1722–1735)*, Москва 2010.

¹³¹ Idem, *Эпоха „дворских бурь”. Очерки политической истории послепетровской России, 1725–1762 гг.*, Рязань 2003, s. 69–70.

Summary

Russian Baltic Politics of Peter I

The article concentrates on the most important issues related to Russia's gaining access to the Baltic Sea in the first quarter of the 18th century. Presence on this seacoast was of utmost importance to Moscow's national interest, as attested to by military operations in the 16th and 17th centuries against the strategically important Baltic ports of Narva and Riga. The former was held by Russia in the years 1558–1581, giving that country direct commercial and political contact with countries of Western Europe. But for unfettered access to the Baltic coast, the Russian rulers had to wait until the early 18th century.

At that time, during the conflict with Sweden, Tsar Peter I, thanks to meticulously prepared military operations, managed to occupy the heavily fortified strongholds of his enemy (Noteburg, Nienszanz, Dorpat, Narva), which resulted in allowing him to establish, in 1703, a new port city at the mouth of the Neva River, which was named St. Petersburg. In less than a decade, that dynamically developing city became the new capital of the country. In the ongoing war, the tsar's armies achieved further successes, the major one being the defeat of the main force of King Charles XII at the battle of Poltava in 1709. This victory allowed Tsar Peter to intensify his activities on the Baltic coast. In 1710 alone, the following fortresses were wrested from the Swedes: Riga, Dünamünde, Elbing, Parnava, Arensburg, Rewel, Keksholm and Wyborg.

Occupying the eastern coast of the Baltic was a great success for Russia – it removed the constant threat of the enemy's land forces against St. Petersburg, and allowed freedom of operations in Finland. The tsar also launched an offensive against Swedish Pomerania with the intention of occupying the mouth of the Oder River. Russian units did not act alone there, because just after the battle of Poltava there was a renewal of the anti-Swedish coalition from the beginning of the war, and units from Saxony and Denmark appeared on the front. But despite the battle against a common enemy, there were serious antagonisms among the allies. The Russians occupied Szczecin (Stettin) in 1713, but realizing that they were not a position to retain it, decided to transfer control of the city to one of their allies, namely the king of Prussia, counting on his support in the war against Sweden.

The presence of the Russian army on the territory of the Reich, together with attempts to subjugate Meklemburg and Holstein, evoked strong opposition not only from Denmark and Saxony, but also the Empire, England and the Netherlands. Given these circumstance, Tsar Peter withdrew his forces from the region and undertook decisive actions for the total occupation of Finland, seeing this as a means to force Stockholm to settle for peace. He also took steps to strengthen his position in the eastern Baltic coast territories taken from Sweden, Livonia and Estonia. The tsar was particularly interested

in maintaining control of these territories, so vital for both commercial and military reasons, because initial agreements with the Elector of Saxony, who was simultaneously the king of Poland Augustus II, provided that they should be returned to the Polish Commonwealth, to which they had once belonged.

That Livonia, Estonia and parts of Finland remained with Russia was decided by the peace treaty of Nystad in 1721 between Russia and Sweden, ending the many years of war. An additional trump card held by Peter in maintaining his Baltic conquests was a strong navy which earlier had defeated the enemy's fleets and launched several destructive raids on the Swedish mainland.

Wartime endeavors of the tsar aimed at strengthening the Russian position on the Baltic Sea were accompanied by competent dynastic politics, consisting of matrimonial unions of the tsarist family with representatives of various European dynasties. Prominent examples of this were marriages of tsarinas with rulers of Meklemburg, Holstein and Courland, bordering Livonia and a fief of the Polish Commonwealth. The tsar also strove to strengthen the economic potential of the largest Russian ports – Narva and Riga, and most of all St. Petersburg, at the expense of the other cities engaged in Baltic commerce, including the then economically strong Polish port of Gdańsk.

Translated by Thaddeus Mirecki